

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet Ali UYGUN

STOA FELSEFESİNDE FİZİK – ETİK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
DUYGULANIMLAR (PATHOS)

Felsefe Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet Ali UYGUN

STOA FELSEFESİNDE FİZİK – ETİK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
DUYGULANIMLAR (PATHOS)

Danışman

Doç. Dr. Önder BİLGİN

Felsefe Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mehmet Ali UYGUN'un bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Eray YAĞANAK

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Önder BİLGİN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi. Melike MOLACI

Tez Başlığı: Stoa Felsefesinde Fizik-Etik İlişkisi Bağlamında Duygulanımlar (Pathos)

Tez Savunma Tarihi : 01/02/2022

Mezuniyet Tarihi : 03/03/2022

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “*Stoa Felsefesinde Fizik – Etik İlişkisi Bağlamında Duygulanımlar (Pathos)*” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Mehmet Ali UYGUN

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Mehmet Ali UYGUN
Öğrenci Numarası	20195231021
Anabilim Dalı	Felsefe
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Önder BİLGİN
Yüksek Lisans Tez Başlığı	STOA FELSEFESİNDE FİZİK – ETİK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA DUYGULANIMLAR (PATHOS)
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1768397933
Rapor Tarihi	22.02.2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %6 Alıntılar dahil: %12

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 91 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise:

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise:

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

Doç. Dr. Önder BİLGİN

İmza

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET	ii
SUMMARY	iii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PATHOS VE FELSEFE

1.1. Pathos Nedir?	5
1.2. Pathos ve Felsefe İlişkisi	6
1.3. Sokrates Felsefesinde Pathos	7
1.4. Platon Felsefesinde Pathos	14
1.5. Aristoteles Felsefesinde Pathos	25

İKİNCİ BÖLÜM

STOA FELSEFESİNDE DUYGULANIMLAR (PATHOS)

2.1. Stoa Felsefesinin Düşünsel Kökleri	34
2.2. Stoa Felsefesinde Fizik ve Etik: Pathos'a Doğru	46
2.2.1. Stoa Felsefesinde Fizik	46
2.2.2. Stoa Felsefesinde Etik	51
2.2.3. Stoa Felsefesinde Fizik- Etik İlişkisi	56
2.3. Stoa Felsefesinde Dört Temel Tutku (Pathos)	58
2.4. Stoa Felsefesinde Hoşlanma Durumları	67
2.4.1. Stoa Felsefesinde İstenç Unsurları	70
SONUÇ	74
KAYNAKÇA	79
DİZİN	84
ÖZGEÇMİŞ	88

ÖZET

Helenistik dönemin önde gelen felsefi ekollerinden biri olan Stoa felsefesi, M.Ö. III. yüzyılda Kitionlu Zenon tarafından kurulmuştur. Kuruluş aşamasından itibaren birçok felsefi okulu etkilemiş ve pek çok filozoftan etkilenmiş olan Stoa felsefesi, doğayı merkeze alan içkin bir yaşamın olanaklılık koşullarını ele alır. Doğayı merkeze alan bu içkin yaşam ancak ve ancak doğaya uygun bir yaşam ile mümkündür. Doğaya uygun bir yaşam ise doğanın bilgisine sahip olmakla, yani doğa araştırmaları (fizik) ile olanaklı hale gelir. Doğa araştırmaları, doğa hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Stoacılar, edinilen bu bilgiler doğrultusunda doğaya uygun bir yaşamın insanın eylemlerine yön vererek etik bir yaşamı mümkün kılacağını düşünürler. Stoa felsefesinde etik bir yaşam, doğaya ve aynı zamanda akla uygun bir yaşamdır. Bu sebeple doğaya ve akla uygun bir yaşam, aynı zamanda iyi bir yaşam anlamına gelir. Stoa felsefesinde etik bir yaşamda varılması hedeflenen nihai amaç sarsılmaz, dingin (*ataraksia*) ve bilgece bir yaşama ulaşmaktır. Hedeflenen bu sarsılmaz, bilgece yaşamda duygulanımların (*Pathos*) yeri nedir? Bütün duygulanımlar dingin bir yaşamın önünde engel oluştururlar mı? Duygulanımların dingin bir yaşamda engel oluşturmamasının ölçütü nedir?

Çalışmamızda bu soruların cevabı Stoa felsefesinin fizik-etik ilişkisi bağlamında aranmış ve duygulanımların tamamının *ataraksia* düşüncesine bir engel olarak düşünülmesinin Stoa felsefesine ilişkin isabetli olmayan bir yorumlama olacağı ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Stoa, Etik, Fizik, Pathos, Doğa, Ataraksia.

SUMMARY
AFFECTS IN THE CONTEXT OF THE PHYSICS-ETHICS RELATIONSHIP
IN THE PHILOSOPHY OF STOIC (PATHOS)

Stoic Philosophy, founded by Zeno of Krition in the century BC III, is one of the important philosophical schools of the Hellenistic period. From its inception, it influenced different schools of philosophy and was influenced by many philosophers. Nature is at the center of Stoic Philosophy and it questions the possibility of an immanent life. This life, too, is possible with physics investigating nature. Stoic philosophers think that living in accordance with nature will make an ethical life possible. According to the Stoic philosophy, which is in line with nature, an ethical life is also a reasonable life. It also means a good life. For Stoic philosophy, the most important purpose of an ethical life is to reach a serene(*ataraxia*) and wise life. What is the place of serenities(*Pathos*) in a wise life? Do all serenities become an obstacle to a quiet life? What is the criterion that serenities do not constitute an obstacle to a quiet life?

In our study, the answers to these questions were sought in the context of the physics-ethics relationship of Stoic philosophy, and it was suggested that considering all of the affections as an obstacle to the thought of *ataraxia* would be an inaccurate interpretation of Stoic philosophy.

Keywords: Stoa, Ethics, Physics, Pathos, Nature, Ataraxia

GİRİŞ

M.Ö. III. yy. da kurulan Stoa felsefesinin öğretisine ilişkin dersler sütunlu galerilerin bulunduğu alanlarda verilmekteydi.¹ Derslerin sütunlu galerilerde verilmiş olması, bu öğretinin sütunlu galeri anlamına gelen “Stoa” kavramıyla özdeşleşmesine sebep olur. Çalışmamızda, Stoa kavramıyla özdeşleşen bu felsefi öğretinin hedefi, “doğanın yön verdiği etik bir yaşamla birlikte; insanı gerçeklikte olup bitenler karşısında sarsılmaz kılmak (*ataraksia*)” olarak ele alınmıştır. Hedefi *ataraksia*² olan bu felsefi öğretinin adını almış olduğu Stoa sözcüğü, kökenini her ne kadar sütunlu galeri, sundurma³ anlamlarından alıyor olsa da bu kavramdan türeyen Stoacı kavramının, günümüzdeki sözlüklerde öğretinin amaçlarını barındıracak anlamları içerdiğini görmekteyiz. Günümüzdeki sözlüklerde Stoacı sözcüğünün anlamı “duygularını göstermeyen, sabırlı, şikâyet etmeyen, kayıtsız, her türlü acıya ve zorluğa dayanabilen kişi”⁴ olarak ele alınır. Tanımda yer alan bu anlamlar Stoa felsefesinde hedeflenen *ataraksia* düşüncesinin nitelikleridir. Bu nitelikler ilk bakışta, çalışmamızın temelini oluşturan ve duygulanımların bir alt türü olan “tutkuların” (acı, korku, haz, arzu) *ataraksia* düşüncesinin önünde bir engel oluşturduğunu düşündürebilir. Bu düşüncenin doğru olduğunu kabul etmekle birlikte, çalışmamızın temel hedefinin, duygulanımların bir diğer alt türü olan “duyguların” (sevinç, sakınım, istek/rıza) *ataraksia*’nın önünde bir engel oluşturmadığını ifade etmek olduğu belirtilmelidir.⁵

Çalışmamızın temelini oluşturan Stoa felsefesinin fikirleri, tarihsel bağlantıları içerisinde özellikle Herakleitos, Sokrates ve Kynik felsefe etkisi altında; Platon ve Aristoteles’e getirilen eleştiriler bağlamında okunacaktır.

Felsefe tarihini duygulanım (*Pathos*) dolayımında ele alan çalışmamız, konusu gereği filozofların kendi metinleri kadar antikçağ tarihçilerinin metinlerini de içermektedir. Fakat bilgilerin güvenilirliği ve yapılan yanlış yorumlamaların önüne geçmek için birincil kaynakların kullanımına özen gösterilmiştir.

Çalışmanın içeriğine yönelik her ne kadar birincil kaynakların kullanımına dikkat edilmiş olsa da kimi ikincil kaynaklardan, dergilerden ve makalelerden de yararlanılmıştır.

¹ Laertios, 2020: 299.

² Stoa Felsefesinde sarsılmazlığa erişen insan aynı zamanda dingin bir yaşama sahip olacağı için bu kavram çalışmamızda “sarsılmazlık ve dinginlik” olarak okunmalıdır.

³ Akarsu, 1975: 154. Stoacılık maddesi.

⁴ Pickett, 1994: 800; <https://www.lexico.com/definition/stoic>. Erişim Tarihi: 30.07.2021.

⁵ Çalışmamızda ele almış olduğumuz “tutku-duygu” ayrımı yalnızca Stoa Felsefesi için geçerlidir. Çalışmamız doğrudan Stoa Felsefesiyle ilgili olduğu için diğer filozofların görüşleri aktarılırken bu kavramlar arasında herhangi bir ayırım yapılmamış ve tutku-duygu anlamlarını bir arada kastettiğimiz “duygulanım” kavramı kullanılmıştır.

Kimi kaynaklarda evrensel numaraların verilmemesi veya yanlış verilmesi sorunundan dolayı bütün metinlerin sayfa numarası verilerek bir birlik oluşturmak amaçlanmıştır.

Çalışmada ayrıca, Antik Yunan Felsefesi tarihinden (Laertios, 2020); (Zeller, 2008), Roma edebiyatından (Erim, 1987), duygular tarihinden (Rosenwein ve Cristiani, 2019) Yunan ve Latince felsefe kavramları için çevrim içi sözlüklerden (*Liddle-Scott-Jones*); (*Glossa*) birçok kaynağa yer verilmiş, felsefeye katkı sunacak pek çok kaynaktan olabildiğince yararlanılmıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde “etkilenim, duygu, tutku, maruz kalmak, edilgin olmak” anlamlarına gelen ve bizim bu çalışmada ağırlıklı olarak “duygu, tutku” anlamlarını kastettiğimiz *Pathos* sözcüğünün; etimolojik kökenine yer verilmiş ve bu kavramın Stoa felsefesinde Latince karşılığının kullanımları ele alınmıştır. Anlam bakımından zengin bir içeriğe sahip olan *Pathos* sözcüğü, felsefe tarihinde pek çok tartışmanın konusu olmuş ve birçok filozof tarafından ele alınmıştır. Bu filozoflara çalışmanın ilk bölümünde değinilmiştir. Felsefe yapmanın kuvvetli bir itkisi olan *Pathos*, dönemin duygulanımlara ilişkin bakış açısını ifade etmek ve Stoa felsefesine ne ölçüde sirayet ettiğini incelemek açısından, Stoa felsefesinin kaynaklarının etkilendiği ve beslendiği filozofların temel eserleri bağlamında da ele alınmıştır. Çalışmamızda Stoa felsefesinin etkilenmiş olduğu ve temel eserlerini incelemiş olduğumuz filozoflar Sokrates, Platon ve Aristoteles ile sınırlandırılmıştır.

Sokrates gerek yaşayış gerek de ahlaki yönüyle Stoacıları etkileyen bir filozoftur. Bu sebeple Sokrates’in düşünceleri ele alınırken, yaşamöyküsüne ve ölümünün nedenlerine kısaca değinilmiştir. İlk olarak Ksenophon’un Sokrates’e yönelik bize çizdiği tablo üzerinde durulmuş ve Ksenophon’un görüşlerinin, Stoa felsefesini oldukça etkilediği belirtilmiştir. Ardından Platon’un, Sokrates’in düşüncelerini bize aktardığı metinlerinin *Pathos* kavramını özel olarak ele almadığı üzerinde durulmuştur. Bu sebeple metinlerde kavramın anlamlarını içeren pasajlar aktarılmış ve bu aktarımlar bağlamında Sokrates’in *Pathos*’a ilişkin görüşleri ele alınmıştır. Sokrates’in görüşlerine yer verdikten hemen sonra Platon’un orta ve yaşlılık dönemlerinde kaleme almış olduğu -konusu etik olan- eserleri bağlamında *Pathos*’a ilişkin düşünceleri incelenmiştir. *Pathos* kavramının hangi anlamda kullanılmış olabileceği üzerine yapılan soruşturmalar Platon’un görüşleri incelendikten sonra sona ermiş ve Aristoteles’le birlikte kavramın - çalışmamızın temeli olan- “duygulanım” anlamı üzerine yoğunlaşmıştır. Aristoteles duygulanımları sistematik bir şekilde sınıflandıran ve tanımlayan ilk filozoftur. Çalışmamızda Aristoteles’in duygulanımlara ilişkin sınıflandırmaları ve duygulanımların insan hayatındaki rolü üzerindeki görüşlerine yer verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise ilk olarak Stoa felsefesinin düşünsel kökleri incelenmiştir. Stoa felsefesinin düşünsel köklerini incelediğimiz zaman Pre-Sokratik dönem filozoflarından Herakleitos'un, Sokrates'in çağdaşı olan Demokritos'un, gerek yaşayış gerek de düşünceleriyle Sokrates'in, Sokratesçi okullardan biri olan Kyniklerin, Platon'un, Aristoteles'in ve Roma kültürünün; öğretinin şekillenmesi üzerinde etkili olduğu ifade edilmiştir. Stoa felsefesinin oluşumu tarihsel bir perspektif bakımından da incelenmiş olup, Stoa felsefesinin İskender'in Doğu-Batı seferleri sırasında meydana gelen "bir kültür etkileşiminin sonucu" olduğu tarzındaki düşüncelere de yer verilmiştir. Stoa felsefesi, felsefe tarihçileri bakımından üç dönemde ele alınır. Çalışmamızda bu dönemlerin özelliklerinden ve öne çıkan etkili filozoflarından söz edilmiştir.

Stoacılar felsefenin konularını fizik, etik ve mantık olmak üzere üç alanda incelerler. Mantık başlı başına bir inceleme alanı gerektirdiği ve çalışmamızla doğrudan bağlantılı olmadığı için bu çalışma Stoacıların fizik ve etik görüşleriyle sınırlandırılmıştır. İlk olarak Stoacıların fizik görüşlerine yer verilmiştir. Stoacıların fiziğe ilgi duymalarının sebebi doğanın bilgisine sahip olmak ve bu bilgiler ışığında insanın yaşantısını doğayla uyumlu kılmaya çalışmaktır. Çalışmanın daha sonraki aşamasında Stoacıların etik görüşlerine yer verilmiştir. Stoacıların etiğe ilgi duymalarının sebebi ise insanın doğanın bilgisinden hareketle eylemlerine yön vermesi, bilgeliğe ulaşması ve hedeflenen sarsılmaz, dingin (*ataraksia*) yaşama sahip olmak olarak ele alınmıştır. Stoacıların etik görüşlerini incelediğimiz zaman duygulanımlara yönelik özel bir inceleme alanı oluşturduklarıyla karşılaşırız. Stoacılar oluşturulan bu inceleme alanında duygulanımları, tutku ve duygu olmak üzere iki temel başlıkta incelemişlerdir. Duygulanımların bir alt türü olan tutkuları, dört temel başlıkta ele almışlardır. Çalışmamızda bu tutkular "acı, korku, arzu ve haz olarak ifade edilmiştir. Ele alınan bu dört temel tutkunun alt konumuna başka birtakım tutkular eklemişlerdir. Bu dört temel tutku ve alt konuma eklenen diğer tutkuların tanımları, hareket noktası ve insan hayatına etkileri üzerinde durulmuştur. Stoacılar bütün duygulanımların hareket noktasının akıl olduğunu ifade ederler. Bütün duygulanımların hareket noktasının akıl olmasına karşın duygulanımların bir alt türü olan tutkuların akla itaat etmediğini ele alırlar. Dolayısıyla Stoacılar incelemiş oldukları tutkuların kontrol altına alınması gerektiğini düşünürler. Stoacıların tutkuları kontrol altına almak istemesi, tutkuları hedefledikleri *ataraksia* düşüncesinin önünde bir engel olarak gördüklerini gösterir. Stoacılar tutkulara karşıt olarak duygulanımların bir diğer alt türü olan "duyguların" varlığından da söz ederler. Bu duygular akıldan türeyen ve akla itaat eden duygular olarak ele alınır. Stoacılar duyguları "sevinç, sakınım, istek/rıza" olmak üzere üç temel başlıkta incelemiş ve duyguların alt konumuna

başka birtakım duyguları da eklemişlerdir. Çalışmamızda akla itaat eden duygular incelenirken, Stoacı filozofların eserlerinde ortak birtakım temaların kullanımı dikkat çekmiş ve bu temalar birer “istenç unsuru” olarak ele alınmıştır. Ele alınan bu istenç unsurları henüz bilgeliğe ulaşmamış fakat bu yolda ilerlemek isteyen ve iyi bir yaşam için yalnızca erdem gerektiği bilincinde olan insanın istekleri olarak ifade edilmiştir. Bilgeliğin bir sonucu olarak var olan akla itaat eden bu duygular (sevinç, sakınım, istek/rıza) ve bilge olmayan insanın sahip olduğu istenç unsurları, akıl/doğa için bir engel oluşturmadığından dolayı hedeflenen *ataraksia* düşüncesinin önünde de bir engel oluşturmazlar. Çalışmamızda bu düşünce Stoacı filozofların eserleriyle desteklenerek, etkin bir şekilde ele alınmıştır.

Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise Stoacıların duygulanım hakkındaki görüşleri Sokrates, Platon ve Aristoteles’in duygulanım hakkındaki görüşleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkilendirmelerle birlikte Stoa felsefesinin hedeflediği *ataraksia* düşüncesinin, bütün tutkulardan (*Pathos*’tan) bağımsız bir yaşamın övgüsü olduğu, fakat duygulardan bağımsız bir yaşamın övgüsü olmadığı, çalışmamızın son bölümünde ifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

PATHOS VE FELSEFE

1.1. Pathos Nedir?

Paskhō (πάσχω) fiil kökünden türeyen *Pathos* (πάθος) sözcüğünün, bu konuda çevrim içi olarak ayrıntılı bilgi veren *Liddle-Scott-Jones* adlı sözlüğe göre birden çok anlamı mevcuttur. Bu anlamlar sözlükte şu şekilde ele alınır: “Bir kişinin deneyimlediği iyi ya da kötü bir şey, insanın ya da şeyin başına gelen bir şey, ruh (*psykhe*) bakımından ele alındığında; tutku, his, duygu, durum, koşul”⁶ anlamlarına gelmektedir. *Pathos* kavramının kökü olan *Paskhō* fiilinin birden çok anlamı vardır. Bu anlamlar sözlükte şu şekilde ele alınır: “acı çekmek, hasta olmak, sahip olmak, belli bir zihin durumuna gelmek, duyguların ve tutkuların insanı etkilemesi, etkilenmek, maruz kalmak ve edilgin olmak.”⁷ *Pathos* kavramının Latince birden çok karşılığı bulunur. Bu kavramlar şu şekilde ele alınabilir: “Zihinsel rahatsızlık, huzursuzluk, tedirginlik, kargaşa, tutku, duygu”⁸ anlamlarına gelen *perturbatio* kavramı; “tutku, hastalık, ıstırap”⁹ anlamlarına gelen *passio* kavramı ve “aşk, arzu, tutku, düşkünlük, iyi niyet, sevgi, etkilenim, duygulanım, eğilim”¹⁰ anlamlarına gelen *affectus* kavramı. “Cicero *Pathos* kavramının Latince karşılığını bir halk dili kavramı olan *perturbatio* ile karşılar. Cicero sonrası Romalı Stoacılar her ne kadar *Pathos*’a benzetilerek türetilmiş olan *passion*’u tercih etmişler de Seneca *affectus* kavramının kullanımını yeğler.”¹¹ Kavramın Latince karşılığının kullanımında genel bir uzlaşımın olmaması, anlam bakımından zengin bir içeriğe sahip olan *Pathos* kavramına karşılık, diğer dillerde bütün anlamları içinde barındıracak şekilde bir kavram üretmenin zorluğunu gösterir. *Pathos* kavramında ve kavramın kökünde yer alan bu anlam zenginliği; bunları kullanan filozofların, kullandıkları dönem ve metinlerde, bu kavramdan hangi anlamı kastettiklerini belirlememizi zorlaştırmaktadır. Bu sebeple bu zorluğun üstesinden gelmek için ilk olarak, *Pathos*’un felsefe içindeki konumunu ve önemini belirlememiz gerekmektedir. Ardından çalışmamızın sınırları gereğince ele alınacak filozofların metinlerinden *Pathos*’a ilişkin aktarımları ve bu

⁶ <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=78949>. Erişim Tarihi: 13.07.2021

⁷ <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#context=ljsj&eid=82432>. Erişim Tarihi: 13.07.2021

⁸ <https://orbilius.org/glossa/?s=perturbatio>; <https://www.latin-dictionary.net/definition/30254/perturbatio>. Erişim Tarihi: 13.07.2021

⁹ <https://orbilius.org/glossa/?s=passio>; <http://www.latin-dictionary.net/search/latin/passio>. Erişim Tarihi: 13.07.2021

¹⁰ <https://orbilius.org/glossa/?s=affectus>; <http://www.latin-dictionary.net/definition/2165/affectus-affectus>. Erişim Tarihi: 13.07.2021

¹¹ Çevik, 2008: 65-66.

aktarımlardan -biz her ne kadar bu kavramın “duygu ve tutku” anlamlarına yoğunlaşacak olsak da- hangi anlamı kastettikleri ele alınacaktır.

1.2. Pathos ve Felsefe İlişkisi

Felsefe, insanın hakikat evrenini keşfetmeye, sorgulamaya ve anlamaya yönelik ulaşımını hayret ve merak duygulanımlarıyla sağladığı sistematik bir seyahatler bütünüdür. Felsefece sorgulama yapmak, hakikat için karşı konulamaz bir merak ve hayret etme duygusunu içerir. “Filozofu başkalarından ayıran nitelik de işte bu duygudur, bu hayrettir. Felsefenin başlangıcı da budur, başka bir şey değildir.”¹² Platon’un *Theaitetos* adlı diyalogunda dile getirilen bu söz, felsefenin, bize etki eden ve bizi soruşturmalara sevk eden duygulanımlardan (*Pathos*) bağımsız bir şekilde başlayamayacağı veya düşünülemediğini belirtir. Merak ve hayret duygulanımları; felsefenin ortaya çıkmasını sağlayan kuvvetli bir itki olarak ele alınırken, kimi zaman felsefe, insanı maruz kalmış olduğu birtakım duygulanımlara (acı, keder, hüznün) karşı teselli etme görevi görür.¹³ Felsefe ele almış olduğu konuları çok yönlü bir şekilde incelemesinden dolayı kimi zaman bir teselli görevi görür ancak felsefenin yegâne görevi, insanı kimi zaman yanıltan duyu organları ve aklına rağmen, hakikattir; hakikati anlama çabasıdır. Duygulanımların sınıflandırılmasında, tanımlanmasında ve ortaya çıkış sebeplerinin araştırılmasında felsefe nasıl önemli bir konumda yer alıyorsa, aynı şekilde felsefenin ortaya çıkmasında duygulanımlar (insanın içinde yer alan bir huzursuzluk, merak, hayret, acı vb.) önemli bir konumda yer alır. Felsefeyi başlatması bakımından özne olarak konumlandırılan “akıllı ve düşünen” insanı, duygulanımlardan bağımsız bir şekilde düşünemeyeceğimiz gibi öznenin karşısında nesne olarak konumlandığımız felsefeyi de gerek kendi gerekse de konuları bakımından duygulanımlardan bağımsız bir şekilde düşünemeyiz. Duygulanımları felsefeden ayrı bir konumda ele alamayacağımızın en önemli örneklerini bize yine filozoflar verir. Örneğin, evrenin temel ilkelerini dört unsurda inceleyen Empedokles, bu dört unsurun birbiriyle birleşmesinin sevgi (*philia*) ayrılmasının ise nefret (*neikos*) duygulanımı ile gerçekleştiğini düşünür. Empedokles’in ele almış olduğu bu birleşme ve ayrışma düşüncesini duygulanımlarla açıklaması, felsefi konuların duygulanımlardan bağımsız bir şekilde düşünülemediğini kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Sokrates’in çağdaşı olan Demokritos, felsefi düşüncelerini geliştirirken insanın duygulanımlara yönelik ele alması

¹² Platon, 2010: 468.

¹³ Örneğin, Cicero çok sevdiği kızı Tullia’nın ölümünden sonra teselliye felsefede arar. Bu teselli arayışında beş kitaptan oluşan *Tusculanae Disputationes* (*Tusculum Tartışmaları*) adlı eserini kaleme alır. “Bu eserin konuları başlıca şunlardır: ölümü küçümseme, acıya katlanma, ruhsal çöküntüler, ruhsal karmaşa ve mutlu bir yaşam için erdemin tek başına yeterliliği” (Cicero, 2016b: 19).

gereken tavrın nasıl olması gerektiği üzerine soruşturmalar yapar.¹⁴ Bu soruşturmalar diğer felsefi ekollerde de sürdürülür.¹⁵ Platon kimi diyaloglarında birtakım duygulanımların ortaya çıkış süreçlerini ve tanımlamasını yaparken;¹⁶ Aristoteles *Retorik* adlı eserinde duygulanımları sistematik bir şekilde tanımlayan ve kuramsallaştıran ilk filozof olmuştur.¹⁷ Aristoteles'ten sonra duygulanımları sistemli bir şekilde inceleyen felsefi ekoller Stoacılar¹⁸ ve Epikourosçular olmuştur. Roma İmparatorluğunun Hristiyanlaşmasıyla birlikte ilk Hristiyan filozofların birçoğu Stoacıların duygulanımlar üzerine olan görüşlerini benimserler. XIII. yüzyılda tıp ile felsefe birbiriyle kaynaşınca, duygulanımlar üzerinde daha geniş çapta tartışmalar başlamıştır.¹⁹ Modern felsefenin kurucusu Descartes *Ruhun Tutkuları* adlı eserinin ikinci bölümünde duygulanımları sınıflandırıp, sayısını belirlemiş ve bu duygulanımları açıklamıştır.²⁰ Spinoza *Ethica* adlı eserinin IV. bölümünde, insan merkezci bir anlayışın ötesinde, “içkin bir tavırla” duygulanımların kökenini, doğasını ve gücünü incelemiştir.²¹ Empirist geleneğin önemli bir temsilcisi olan John Locke ise *İnsanın Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı eserinin II. kitabının XX. bölümünde, insanın sahip olmuş olduğu duygulanımları ele almış ve bu duygulanımların deneyimin bir ürünü olduğunu dile getirmiştir.²² Pek çok filozof felsefi düşüncelerini inşa ederken duygulanımları incelemiş ve sınıflandırmıştır. Günümüzde ise duygulanımlar psikoloji ve tıp biliminin konusu haline gelmiştir. Duygulanımlarla ilgili olarak kısaca ele almış olduğumuz bu tarihsel seyir, duygulanımların felsefeyle ilişkisi ve önemini ortaya koymaktadır.

Felsefenin duygulanımlarla ilişkisini incelediğimize göre, Stoa felsefesine geçmeden hemen önce, Stoa felsefesinin etkilenmiş olduğu filozofların *Pathos* (duygulanım) hakkındaki görüşlerinden söz etmemiz gerekmektedir.

1.3. Sokrates Felsefesinde Pathos

Sokrates'in yaşamöyküsüne, felsefi düşüncelerine ve felsefe tarihindeki konumuna hiç yazılı eseri olmamasına rağmen bugün bir ölçüde ulaşabilmekteyiz. Sokrates hakkındaki bu bilgilere dönemin komedyacı yazarı olan Aristophanes'in *Bulutlar* adlı hicvi, Ksenophon'un

¹⁴ Demokritos, 2019: 78-87, D221-281.

¹⁵ Sokrates, Platon, Aristoteles ve ele aldığımız bu filozofların okulları; René Descartes, John Locke.

¹⁶ Platon'un hangi diyalogunda hangi duyguları tanımladığı ve ortaya çıkış süreçlerini incelemiş olduğu “Platon Felsefesinde Pathos” adlı başlıkta ele alınmıştır.

¹⁷ Aristoteles'in *Retorik* adlı eserinde ele alınan duygulanımlar çalışmamızın “Aristoteles Felsefesinde Pathos” başlığı altında incelenmiştir.

¹⁸ Stoacıların tutkulara ilişkin düşünceleri ve tanımları çalışmamızın “Stoa Felsefesinde Tutku (Pathos)” başlığı altında ele alınmıştır.

¹⁹ Rosenwein ve Cristiani, 2019: 23.

²⁰ Bkz. Descartes, 2021: 43-96.

²¹ Bkz. Spinoza, 2017: 309-417.

²² Bkz. Locke, 1992: 157-159.

Sokrates'ten Anılar adlı eseri ve öğrencisi Platon'un Diyalogları aracılığıyla ulaşabilmekteyiz. Bizlere aktarılan bu bilgilerin kesinliği, doğruluğu ve güvenilirliği hakkında felsefe tarihçileri arasında pek çok tartışma meydana gelmiştir. Bu tartışmalar Sokrates hakkında bize kısıtlı bilgi veren bu eserlerin kimi ifade farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Aristophanes'in *Bulutlar* adlı eserini ele aldığımız zaman²³, öncelikle bu eserin bir hiciv niteliği taşıdığını belirtmemiz gerekmektedir. Antik Yunan komedisinde hiciv sanatının ele aldığı tiplerin veya nesnelerin komik olabilmesi için kötü bir şöhrete sahip olmaları ya da hicvi oluşturan kişi veya kişiler tarafından kötü bir şöhrete sahipmiş gibi gösterilmeleri gerekmektedir.²⁴ Aristophanes'in Sokrates'e yönelik bize çizmiş olduğu tabloya göre Sokrates hakkında bize bilgi veren diğer kaynakların bir fikir ayrılığı içinde olduğu açıktır.²⁵ Dolayısıyla Aristophanes'in, Sokrates'ten söz ederken sanatının gereksinimi için birtakım ifadeleri değiştirdiğini söyleyebiliriz. İfadelerin değiştirilmiş olması bu kaynağı tamamen güvensiz olarak ele almamızı gerektirmez. Aristophanes'in *Bulutlar* adlı eserinde, Sokrates'e yönelik birtakım imaların bulunması, bize bu imalar aracılığıyla Sokrates'e ilişkin kimi çıkarımları elde etme imkânını sağlar.²⁶

Ksenophon'un *Sokrates'ten Anılar* adlı eserine gelecek olursak, bu eser de bize Sokrates hakkında kapsamlı bilgi verir. Ksenophon'un bize sunduğu bilgiler daha çok tarihsel ve biyografik bir içeriğe sahiptir. Bu bilgiler Sokrates'in yanından genç yaşında ayrılan Ksenophon'un, hatırladıkları ölçüde anı olarak nitelendirebileceğimiz bir şekilde kaleme alınmıştır.²⁷ Ksenophon'un Sokrates'in yanından genç yaşında ayrılmış olması ve Sokrates'i anılarına dayanarak sergilemesi bu bilgilerin ne ölçüde kesin olduğunu kuşkulu hale getirir. Fakat Sokrates'in Ksenophon tarafından anlatılan kişiliği, Stoa felsefesini çok etkilediği için Ksenophon'un Sokrates'e ilişkin çizmiş olduğu tabloyu kısaca ele almamız gerekmektedir.

Ksenophon *Sokrates'ten Anılar* adlı eserinde Sokrates'in bedensel hazlara (sevişme, boğazına düşkünlük vb.) yönelik "iradeli ve ölçülü" bir yapısının olduğunu; sıcağa, soğuğa ve her türlü yorgunluğa karşı dayanaklı olduğunu düşünür. Ona göre Sokrates yardımsever, dindar, erdemli ve konuşmalarıyla çevresindekileri daha ahlaklı bir hale getiren örnek bir kişiliğe sahipti.²⁸ Ksenophon Sokrates'in duygulanımlara yönelik düşüncelerini aktarırken aşk duygusundan, bedensel zevklerden, para tutkusundan, dostluktan ve dostluğun getirisi olduğunu düşündüğü birtakım duygulanımlardan söz eder. Ksenophon'a göre Sokrates aşk

²³ Çalışmada *Bulutlar* adlı eserden birincil kaynak olarak yararlanılmamış, eser hakkındaki görüşler A. E. Taylor'ın *Sokrates İroni ve Etik* adlı eserinden alınmıştır.

²⁴ Taylor, 2020a: 17.

²⁵ Platon, 2020b: 32-35; Ksenophon, 1997: 23.

²⁶ Taylor, 2020a: 11-20.

²⁷ Şentuna, 1997: 6-7.

²⁸ Ksenophon, 1997: 15-26.

uyandıran güzellikten uzak durulmasını, aşka kapılanın ölçülü olmasının zor olacağını belirtir. Bedensel zevklere köle olan kişi bedeni ve ruhuyla kirlenir. Dolayısıyla bu tarz zevklere karşı ölçülü olunmalıdır. Para tutkusuna gelecek olursak, Ksenophon’a göre Sokrates, önüne gelen herkesten para alan kişinin kendine sürekli bir efendi yarattığını ve böylece köleleştiğini düşünüyordu. Ayrıca bilgiyi para karşılığında vermenin bedeni satmaktan bir farkı olmadığını ve dolayısıyla bunun utanç duyulacak bir tutum olduğunu belirtir. Bu sebeple Sokrates özgürlüğünden ödün vermemek ve utanca sebep olacak bir durumla karşı karşıya kalmamak için hiç kimseden para talep etmez, para tutkusunun esiri olmazdı.²⁹ Ksenophon Sokrates’in dostluğa ilişkin görüşlerinden söz ederken, Sokrates’in “insanın yaratılıştan dostluğa eğilimli olduğu” düşüncesini aktarır ve ekler:

İnsanlar yaratılıştan dostluğa eğilimlidir; birbirlerine gereksinimleri vardır, birbirlerine acırlar, birlikte çalışıp birbirlerine yardım ederler, bunu bildikleri için de karşılıklı minnet duyarlar. Ama düşmanlığa da yatkındırlar: çünkü aynı şeyleri güzel ve zevkli bulurlarsa, bunlar için birbirleriyle savaşırlar ve görüşlerinde farklılık olursa birbirlerine karşı çıkarlar; kavga ve öfke de düşmanlık işaretidir, para kazanma hırsı da düşmanlık doğurur, kıskançlık nefret uyandırır. Ama gene de dostluk bütün bunların arasından sıyrılarak doğru düzgün insanları birbirine bağlar. Erdemli oldukları için, dövüşe dövüşe her şeye egemen olmaksızın, fazla çabalamadan ölçülü şeyler kazanmayı yeğ tutarlar, acıktıkları ve susadıkları zaman, yiyecek ve içeceklerini keyifleri kaçmadan paylaşabilirler, güzel delikanlıların aşkından hoşlandıkları halde kendilerini tutabilirler, böylece haksız yere kimseyi üzmemiş olurlar; açgözlülüğten uzak durarak servetlerini gereğince paylaşmakla kalmazlar, birbirlerine yardım da ederler; anlaşmazlıklarını çözüme bağlarken keyifleri kaçmadığı gibi birbirlerini kollarlar ve öfkelerinin sonradan pişmanlığa dönüşmesine engel olabilirler; kendi mallarını dostlarına sundukları, onlarınkini de kendilerinin saydıkları için hiçbir şekilde kıskançlık duymazlar.³⁰

Ksenophon Sokrates’in dostluğa ilişkin bu görüşlerini aktarırken aynı zamanda Sokrates’in acıma, minnet, öfke, düşmanlık, hırs, kıskançlık, nefret, açgözlülük, pişmanlık gibi duygulanımlara yönelik tavrını da belli eder. Acıma, minnet gibi duygulanımlar dostluğun ortaya çıkmasını sağlayan ve ilişkide empatinin tesisini sağlayan duygulanımlar olarak göze çarpar. Dostlukta öfke, hırs, kıskançlık, nefret, açgözlülük gibi duygulanımlara yer yoktur. Dost iyilik etmesi gerektiğinde iyilik eder, paylaşmayı bilir, başarısızlığa düşen dostunu bulunduğu durumdan -şiddet kullanması gerekse bile- kurtarır ve dostlarının durumu iyi ise bundan keyif alıp sevinç duyar. Dostluğun ön koşulu tarafların erdemli, iradeli, geçimli ve dürüst olmalarıdır.³¹ Ksenophon’un Sokrates’in kişiliğine ve düşüncelerine yönelik erdemi ve iradeyi ön planda tuttuğu bu tablo, Stoa felsefesinin özellikle etik alanındaki görüşlerinin şekillenmesinde büyük bir etki sağlayacaktır.

Platon’un Diyaloglarını ele alacak olursak, ilk olarak felsefe tarihçilerinin, Platon’un diyaloglarını inceledikleri zaman hangi diyalogun Sokrates’e hangi diyalogun Platon’un

²⁹ Ksenophon, 1997: 28;32-33.

³⁰ Ksenophon, 1997: 51-52.

³¹ Ksenophon, 1997: 48-50.

görüşlerine ait olduğu üzerine çeşitli fikirler öne sürdüklerini belirtmemiz gerekir.³² Zeller’e göre Platon’un erken dönemi olarak tarif edilen dönemde ele alınan diyaloglar Sokrates’in görüşlerini yansıtır. Zeller’in sınıflandırdığı bu diyaloglar arasında -çalışmamızın sınırları gereğince- şunlara yer verilecektir: *Sokrates’in Savunması*, *Kriton*, *Euthyphron*, *Lakhes*, *Lysis*, *Kharmides* ve *Büyük Hippias*³³ Bu diyalogların pek çoğunda net bir görüşün ortaya konulamamış olması ve bununla birlikte tartışmaların nereye gideceği belli olmadığından, (çünkü verilen cevaplar sürekli reddedilir ve yerine yeni cevaplar aranır) bu diyaloglara aporetik diyaloglar adı verilir. Fakat bu diyaloglar temelde Sokrates’in “etik” görüşlerini yansıtır. Bize Sokrates’in görüşlerini sunan bu diyaloglar, *Pathos* kavramını özel olarak ele almaz fakat *Pathos* kavramının anlamı içeren birtakım pasajlar içerirler. Bu diyalogların asıl amacı ele aldıkları kavramları kapsamlı bir biçimde tanımlama ve o kavramların özüne ilişkin yapılan sorgulama girişimleri olarak ele alınabilir.

Aralarında yazım olarak diğerlerinden farklı olan *Sokrates’in Savunması* adlı diyalog diğer diyaloglardan daha farklı bir amaç içerir. Platon bu diyalogda Sokrates’in davasını betimler. Sokrates’e açılan davanın gerekçesi şudur: Sokrates’in “yer altında ve gökyüzünde olanları araştırması, önemsiz lafı önemliymiş gibi göstermesi”³⁴, Atinalı gençlerin kafasını karıştırması ve Atina’nın genel olarak inanmış olduğu Tanrılara inanmayarak yeni Tanrılar üretmesi olarak sunulur. Bunun dışında davanın açılmasının Platon tarafından dile getirilmeyen bir yönü daha vardı. Sokrates’in bir zamanlar takipçisi olan Alkibiades, “devletin dini kutsallığının tamamlayıcı bir parçası olan Eleusis gizemlerini sürekli olarak saygısızca hicveden oyunlarla rol almakla suçlandı. Alkibiades derhal mahkemeye çağrıldı dönerken yolda kaçtı [...] Sparta’ya gitti ve hemen kendisine tapan demokrasinin en azılı düşmanı oldu.”³⁵ Platon’un kuzeni ve Sokrates’in arkadaşı olan Kritias, “Otuzlar arasında en aç gözlü ve şiddet yanlısı kişiydi.”³⁶ Dolayısıyla Sokrates’e örtük bir biçimde yapılan suçlamalardan biri de dönemin “hainleri” veya “demokrasi suçlularını” eğitmesi olarak ele alınabilir.³⁷ Sokrates bu diyalogda kendisini savunurken kimsenin öğretmeni olmadığını, kendisini dinleyen hiç kimseden para talep etmediğini, öğretmen olabilmesi için kendisinin birtakım bilgilere sahip olması gerektiğini ve kimseye vaat etmediği derslerden dolayı kimilerinin erdeme aykırı davranışlar sergilemesinden kendisinin sorumlu tutulamayacağını dile getirir.³⁸ Sokrates yapmış olduğu bu savunma nedeniyle mahkeme üyelerince haksız bulunur, gönüllü

³² Biz çalışmamızda bu felsefe tarihçilerinden Zeller’in sınıflamasını ele almayı uygun gördük.

³³ Zeller, 2008: 192.

³⁴ Platon, 2020b: 33.

³⁵ Taylor, 2020a: 64.

³⁶ Ksenophon, 1997: 17.

³⁷ Taylor, 2020a: 67.

³⁸ Platon, 2020b: 52.

bir biçimde sürgüne gitmeyi reddeder ve ölüm cezasına çarptırılır. “Sokrates ölümü istemedi; aksine, açıkça yalnızca hakikatten taviz vermemesini içermesi koşuluyla onurlu bir beraat istediğini, söyledi.”³⁹ İçeriğini kısaca ele aldığımız bu diyalogda *Pathos*’un anlamına yönelik şöyle bir pasaj bulunmaktadır:

Palamedes ve Telamon oğlu Aias gibi eski [kahramanlarla] bir araya gelmemi ve başıma gelenlerle onların başlarına gelenleri karşılaştırmamı olanaklı kılacağı için, orada bulunmak benim için hiç de fena olmaz. En önemlisi de, kimin bilge olduğuna ve kimin bilge olduğunu sandığı hâlde bilge olmadığına dair buradaki araştırma ve sınamalarımı oradakilerle de sürdürebileceğim.⁴⁰

Bu pasajda görüldüğü üzere Sokrates “etkilenmiş” olduğu kahramanlarla bir araya gelme hevesi ile sabırsızlanmaktadır. Etkilenmiş olduğu kahramanlar ve onlarla yapacağı soruşturmalar için ölümü adeta bir nimet olarak görmektedir.

Platon’un, Sokrates’in düşüncelerini ele aldığı bir diğer eseri olan *Kriton* diyalogunda, Sokrates’in ölümünden bir gün önce ziyaretine gelen Kriton; hocası Sokrates’i firar etmesi için ikna etmeye çalışır. Kriton yaşamış olduğu dönemin zengin ve seçkin bir insanıydı. Kriton, Sokrates’i firar için ikna etmeye çalışırken, Sokrates’in hayatını düşündüğünden çok kendi itibarını düşünür gibidir. Bunu şu pasajdan çıkartabiliriz:

[...] Sokrates, hiç olmazsa bu kez beni dinle ve canını kurtar. Eğer ölecek olursan, ölümün benim için bir felaketten çok daha fazlası olacak. Benzerini hiçbir zaman bulamayacağım bir dostumu kaybetmekle kalmayacağım, seni ve beni tanımayanların çoğu, seni para harcayarak kurtarmak olanaklıyken bunu ihmal ettiğimi sanacaklar. Gerçekten de, bir insanın maddiyata dostlarından fazla önem verdiğinin sanılmasından daha utanç verici ne olabilir? Çünkü çoğunluk, biz dostlarının bunca ısrarına karşın, senin buradan gitmek istemediğine inanmayacaktır.⁴¹

Kriton’un bu teklifine karşın Sokrates, böyle davranmasının kendisinin hayatı boyunca savunduğu ilkelerle ters düşeceğini belirtir ve bu teklifi reddeder. Bu teklifi kabul ettiği takdirde kendisini suçlayanları haklı çıkartmış olacağını belirtir. Sokrates kendisini ölüme mahkûm eden yasalara, ölüme bu kadar yakın olmasına rağmen sadakatle bağlıdır. İçeriğini kısaca ele aldığımız bu diyalogda *Pathos* sözcüğünün anlamına yönelik şöyle bir pasaj bulunmaktadır:

KRİTON- [...] Ben ve diğer dostların için mi endişeleniyorsun? Buradan çıkıp gidersen, iftiracıların seni gizlice kaçırdığımızı yayarak bizi rahatsız edeceğinden, bu yüzden bütün servetimize el konulacağından, onlara büyük miktarlarda para ödeyeceğimizden ya da başka zararlara uğrayacağımızdan mı çekiniyorsun? Öyle bir kaygın varsa unut gitsin. Seni kurtarmak için böyle bir tehlikeyi, hatta gerekirse daha da büyüğünü göze almaya razıyız. Yeter ki sözlerimi dinle ve başka türlü hareket etme.

SOKRATES- Hem bunun için hem de başka birçok şey için kaygılanıyorum Kriton.⁴²

³⁹ Taylor, 2020a: 77.

⁴⁰ Platon, 2020b: 62.

⁴¹ Platon, 2020b: 68-69.

⁴² Platon, 2020b: 69-70.

Bu pasajda Sokrates, arkadaşlarının kendisini kurtardıkları takdirde toplum tarafından maruz kalacakları tepkilere kaygılanmaktadır. Burada söz edilen kaygı kavramı bir duygulanım olduğu için *Pathos* anlamında kullanılmış olduğu düşünülebilir.

Platon'un, Sokrates'in düşüncelerine yer vermiş olduğu bir diğer eseri olan *Euthyphron* diyalogu, konusu dindarlık ve kişinin Tanrı'ya olan görevlerini ele alan bir eserdir. Euthyphron, bazı inançlarına oldukça fanatik olan dindar bir insandır. Sokrates ile sohbeti esnasında babasından cinayet sebebiyle davacı olduğunu belirtir. Euthyphron'un babası; kölesini öldürdüğü gerekçesiyle çiftçilik yapan bir işçinin, ellerini ve ayaklarını bağlayarak bir çukura attığını ve işçiye ne yapması gerektiğini öğrenmek adına bir adamını bir din yorumcusuna gönderdiğini belirtir. Göndermiş olduğu adamın din yorumcusunun yanından dönene kadar Euthyphron'un babasının; çukura atmış olduğu işçiyle hiç ilgilenmemiş olmasından dolayı o işçinin öldüğünü, dolayısıyla katilin babasının olduğunu öne sürer. Euthyphron bunu yapan babası bile olsa bunun dine aykırı ve uygun olmadığını dile getirir. Sokrates ise mahkemede kendisini dinsizlikle suçladıklarını dile getirip kendini savunmak adına Euthyphron'un kendisine dine uygun olan ve dine aykırı olanın bilgisini öğretmesini ister.⁴³ Diyalogun ilerleyen kısımlarında Sokrates'in çürütmeleriyle beraber Euthyphron'un bildiğine emin olduğu şeyleri aslında sandığı kadar bilmediği ortaya çıkar. İçeriğini kısaca ele aldığımız bu diyalogda *Pathos* sözcüğünün anlamına yönelik şöyle bir pasaj bulunmaktadır:

[...] yani tanrılar dine uygun olanı dine uygun olduğu için, tanrılar sevdiğini de tanrılar sevdiği olduğu için sevselerdi ve tanrılar sevdiği, tanrılar tarafından sevildiği için tanrılar sevdiği olsaydı, o zaman dine uygun olan da tanrılar tarafından sevildiği için dine uygun olurdu. Ama şimdi bunun tam tersinin gerçekleştiğini görüyoruz, çünkü iki şey birbirlerinden tümüyle farklı. Biri sevildiği için sevilen oluyor, oysa diğeri sevilen olduğu için seviliyor. Görünen o ki, dine uygun olan nedir diye sorulduğunda özünü bana açıklamak istemiyorsun Euthyphron. Onun sadece bir özelliğinden, yani bütün tanrılar tarafından sevilen bir şey olduğundan bahsediyorsun, ama bana neyin dine uygun olduğunu daha söylemedin.⁴⁴

Bu pasajda Platon'un önceki diyaloglarından farklı olarak *Pathos* kavramı, bir nitelik olarak ele alınmıştır. Sevgi, Tanrı'nın bir niteliği olarak ele alınmasıyla birlikte, Tanrı'nın sevdiği şeylerin dine uygun olup olmadığı üzerine soruşturmalar yapılmıştır. Yapılan bu soruşturma felsefe tarihinde -özellikle orta çağ felsefesinde- yeni tartışmalara kapı aralamıştır.

Platon'un Sokrates'in görüşlerine yer vermiş olduğu bir diğer eseri olan *Lakhes* diyalogunun ana konusu cesarettir. Tartışma boyunca gençlere verilmesi gereken cesaret ve eğitim sorgulanırken diyalogun sonunda bir fikir birliğine varılamadığını görmekteyiz. İlk askeri alandaki cesarettten söz edilirken, daha sonra tümel olan cesaretin yani cesaretin özünün ne olduğu sorgulanır. Konuşmacılardan biri olan Nikias, daha önce Sokrates'ten öğrenmiş

⁴³ Platon, 2020b: 6-7.

⁴⁴ Platon, 2020b: 18.

olduklarına dayanarak cesareti, “gerek savaşta gerek başka her alanda nelerden kaçınıp neleri göze almak gerektiğini gösteren şeylerin bilgisidir”⁴⁵ diye tanımlar. Sokrates bu tanımın yeterince kapsamlı olmadığını dile getirip, ahlak alanında iyi ve kötü diye nitelendirdiğimiz şeylerin bilgisinin ne olduğunun cevabını bulmak ister. Bu diyalog Sokrates’in *Pathos* kavramına yani duygulanımlara yönelik tavrını açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu pasajda bunu açıkça görmekteyiz:

Senden öğrenmek istediğim şey [...] yalnız acıya ve korkuya karşı yiğitlik gösterenlerde değil, gerek dayanıp gerek kaçarak tutkulara ve zevklere diretenlerde cesaretin ne olduğu; çünkü bütün bunlar arasında da cesur insanlar var, değil mi?

Lakhes — Hem de çok cesur insanlar var, Sokrates.

Sokrates — Demek, bu insanların hepsi cesur, ama bazılarının cesareti zevklere, bazılarının acılara, bazılarının tutkulara, bazılarının korkuya karşı.⁴⁶

Sokrates’in bu diyalogda *Pathos* kavramının etik yönüyle ilgilendiğini görmekteyiz. Bu diyalogda ileride Stoa felsefesinde benzerini göreceğimiz insanın duygulanımlar karşısında nasıl davranması ve nasıl bir tavır takınmasının gerektiği sorusunun temeli atılmıştır. *Pathos* kavramının etik yönü ve ele alınan, “insanın duygulanımlar karşısında nasıl bir tavır takınması gerektiği” sorusu, Platon’un *Lysis* adlı diyalogunda da ele alınır.

Lysis diyalogunun ele aldığı ana konu dostluk üzerinedir. Tartışmanın başlangıcında dostluğu ortaya çıkaran nedenler hakkında soruşturmalar yapılır. Diyalogun ana kahramanı olan Lysis, kendisine çok düşkün olan bir aileye sahiptir. Lysis’e düşkün olan ailesi onun çok mutlu olmasını istedikleri halde arzu ettiği her şeyi yerine getirmezler. Bunun nedeni üzerine düşünülürken, Sokrates bunun, Lysis’in arzu ettiği her şeyin bilgisine sahip olmadığından kaynaklanabileceğini dile getirir. Dolayısıyla Sokrates’e göre bir şeyi arzu etmenin ön koşulu, arzunun nesnesine ilişkin bilgiye sahip olmakla mümkündür. İnsan ancak bilgisine sahip olduğu şeyleri arzulamalıdır. Bu sebeple insanın, ancak bilgi sahibi ve uzman olduğu konularda çalışmasına izin verilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkar.⁴⁷ Tartışmanın ilerleyen kısımlarında konu dostluğun özü üzerine evrilir. Dostluğun özünün ne olduğuna ilişkin soruşturmalar yürütülürken ilkin, dostluğun sebebinin arzu olduğu üzerinde durulur. Arzu, öznenin kendinde olmayanın, yani nesnenin öznedeki eksikliği olarak tarif edilir.⁴⁸ Daha sonra dostluğun sebebinin arzu olduğu konusundaki düşünceler de çürütülür ve diyalog ortaya net bir görüş koyamadan sona erer. Diyalogun duygulanımlar karşısında ele aldığı tavır, insanın ancak ve ancak bilgi sahibi olduğu duygulanımlara yönelmesi gerektiği üzerinedir. Aksi takdirde insan, bilgi sahibi olmadığı duygulanımlara yönelerek o duygulanımların esiri olabilir. Bu sebeple bilginin yol gösterdiği “erdemli bir yaşam” tercih edilmelidir. Bilginin yol

⁴⁵ Platon, 2010: 350.

⁴⁶ Platon, 2010: 345-346.

⁴⁷ Platon, 2020a: 51-53.

⁴⁸ Platon, 2020a: 69.

gösterdiği “erdemli yaşamın” insanı iyi bir yaşama sevk etmesi, o insanın mutlu olmasını sağlayacaktır. Bilgisine sahip olunan nesne, özne tarafından -asgari düzeyde- tanındığı için nesnenin karşısında alınacak tavrın (istek ya da sakınım) özne tarafından bilinmesi ve bunun öznenin yaşamını olumlu bir şekilde etkilemesi, özneye mutluluk (*eudaimonia*) duygulanımını ortaya çıkaracaktır.

Platon bilgeliği erdemli yaşama olarak tanımladığı *Kharmides* diyalogunda ise Sokrates’in duygulanımlara karşı nesneleri ele alırken arzunun nesnesinin haz olduğunu, güzelin nesnesinin sevgi olduğunu dile getirir.⁴⁹

Arzunun nesnesi olan hazzı da -konusu güzelliğin en kapsamlı tanımını arama sorunu olan- *Büyük Hippias* adlı diyalogda ele almıştır. “Güzellik” tanımlanırken bize görme ve duyma yoluyla haz veren şeylerin güzel olduğu düşüncesi aktarılır.⁵⁰ Sokrates hazları, görme ve duyma yoluyla elde edilen ve bu yolla elde edilmeyen hazlar olarak ayırır. Hazlar arasında yapmış olduğu bu ayırım ileride diğer felsefi okulların da hazlara yönelik düşüncesinin oluşmasında büyük önem arz edecektir.

Sokrates’in -ele aldığımız kaynaklar bağlamında- *Pathos* hakkındaki bu görüşleri; kavramın etimolojik kökeniyle uyumlu olarak “maruz kalmak”, “etkilenmek” “tutku” ve “duygu” anlamlarında kullanılmıştır. Sonuç olarak Sokrates’in felsefi düşünceleri genel hatlarıyla incelendiğinde, insanın duygulanımlar karşısında ele alacağı tavrın belirleyici bir rol oynadığını görmekteyiz. İnsanın duygulanımları kontrol edebilmesi ve duygulanımların esiri olmaması için bilgisine sahip olduğu duygulanımlara yönelmesi gerekmektedir. İnsan, bilgisine sahip olduğu bu duygulanımlara erdemli bir şekilde yöneldiği ölçüde bu duygulanımlardan yararlı bir haz elde edecektir. İnsanın elde ettiği bu yararlı haz iyi yaşamasını sağlayacaktır. İnsanın bu süreçte elde ettiği iyi bir yaşam, onun mutluluk (*eudaimonia*) duygulanımına erişmesini sağlayacaktır.

1.4. Platon Felsefesinde Pathos

Çalışmamızın bu bölümünde, Platon’un kendi felsefi görüşlerini kaleme aldığı orta ve yaşlılık dönemindeki -konusu “etik” olan- eserleri incelememiz gerekmektedir. Biz çalışmamızın konusu gereği bu eserleri *Phaidon*, *Şölen*, *Phaidros*, *Devlet*, *Philebos*, *Timaios* ve *Yasalar* olarak sınırlandırmayı uygun gördük.⁵¹ Platon daha önce kaleme almış olduğu aporetik diyaloglardan farklı olarak bu eserlerde ele almış olduğu konulara birden çok cevap bulmuş ve bu cevapları ilerleyen eserlerinde olgunlaştırmıştır. Olgunlaştırılan bu cevapları ve

⁴⁹ Platon, 2010: 315-316.

⁵⁰ Platon, 2016: 52.

⁵¹ Zeller, 2008: 193-197.

ele alınan *Pathos* düşüncelerini incelemek için yukarıda söz edilen diyalogları ele almamız gerekmektedir.

İlk olarak ele alacağımız *Phaidon* diyalogunda Platon, Sokrates'in son gününü tasvir eder. *Phaidon*'la *Ekhekrates*'in sohbetine, hayatının son günü tasvir edilen Sokrates'in, öğrencileriyle yapmış olduğu sohbet dahil edilir. *Phaidon*'un ağzından anlatılan Sokrates'in son saatlerinde ele alınan bu sohbetin temel konusu, ölüm ve ruhun ölümsüzlüğü üzerinedir. Diyalogda bu konular ele alınırken *Phaidon*'un içinde bulunmuş olduğu duygulanımların (*Pathos*'un) çok iyi bir şekilde işlendiğini görmekteyiz:

Onun yanındayken içimde uyanan duygular çok tuhaftı. Sevdiğim bir insanın ölmek üzere olduğu düşüncesi içimde hiç acıma duygusu uyandırmıyordu. Tavırları ve sözleriyle mutlu bir insan izlenimini veriyordu *Ekhekrates*. Ölüm karşısında öyle cesur, öyle asil duruyordu ki, Hades'e bile tanrıların inayetiyle gittiğini, oraya vardığında hiç kimseye nasip olmayan bir mutluluğa kavuşacağını düşünüyordum. İşte bu yüzden bir matem yaşandığında duyulması doğal olan acıyı hiç duymuyordum. Öte yandan, her zaman yaptığımız gibi, başlattığımız felsefi sohbetin –çünkü o an bile konuşmalarımız bu yöndeydi– keyfine de varamıyordum. Gerçekten de tuhaf bir duygusal durumdaydım. Keyif ve Sokrates'in az sonra öleceğini düşündükçe içimi kaplayan acı alışılmadık bir bileşim oluşturuyordu. Orada hazır bulunanların tümü de aynı hâldeydiler.⁵²

Ele alınan acıma, mutluluk ve keyif duygulanımlarının yer aldığı bu pasaj, diyalogda yer alan tartışmanın başlangıcını oluşturur. Diyalogda dikkat çeken bir diğer kısım ruh-beden ayrımında ruha ve bedene atfedilen özelliklerdir. Ruh (*psykhe*) daha çok insanın; yöneten, düşünen, onu güvenilir bilgiye sevk eden, felsefe yapmasına olanak sağlayan,⁵³ ilahi, ölümsüz, anlaşılır, tek görünümlü, dağılmayan ve her zaman aynı kalan tarafı olarak ele alınır.⁵⁴ Beden (*sōma*) ise yönetilen, hor görülmesi gereken, insanı maruz kalacağı hastalıklar yüzünden peşinden sürükleyen; bizi aşklar, tutkular, korkular ve her türden hayallere sevk eden; savaşların, isyanların, çatışmaların, kısacası bizi istekleri doğrultusunda bütün maddi kazanımların kölesi yapan,⁵⁵ ölümlü, anlaşılmaz, çok görünümlü, dağılabilen ve hiç aynı kalmayan tarafımız olarak ele alınır.⁵⁶ Beden ruhun güvenilir bilgiye ulaşma çabasında onun önüne geçen, ona sürekli müdahale eden, gürültüye ve telaşa neden olan, düzeni bozan bir engel olarak tanımlanır. Platon'a göre bu sebeple, bir şeyi hakkıyla öğrenmek istediğimizde bedenimizden kurtulmamız ve sadece ruhumuzla araştırma yapmamız gerekmektedir.⁵⁷ Dolayısıyla da bedenin hazları olarak ele alınan yemek, içmek, elbiseler, ayakkabılar ve bedenle ilgili diğer bütün süslemelere⁵⁸ değer vermememiz gerekmektedir. Bu hazlara karşı aşırılıktan kaçınmalıyız. Platon bazı hazlar için diğer bazı hazlardan vazgeçmenin yani hazzın

⁵² Platon, 2020b: 88-89.

⁵³ Platon, 2020b: 98-99.

⁵⁴ Platon, 2020b: 122.

⁵⁵ Platon, 2020b: 98-100.

⁵⁶ Platon, 2020b: 122.

⁵⁷ Platon, 2020b: 100.

⁵⁸ Platon, 2020b: 97.

küçüğünü verip büyüğünü alarak, para alışverişi yapar gibi duygulanımları diğer birtakım duygulanımlarla değiş tokuş etmenin ahlaka o kadar uygun olmadığını dile getirir. Değiş tokuş edilebilecek tek alışveriş biriminin sağduyu olduğundan söz eder.⁵⁹ Böyle olduğu takdirde ruh erdemli olacaktır. Bu sebeple bu hazlara yönelik tutumumuz, erdemin ve sağduyunun göstermiş olduğu rotayla birlikte ölçülü bir şekilde yaklaşmamız gerektiğidir.

Platon'un bir diğer diyalogu olan *Şölen*'de Sevgi (Aşk) konu edilir. Diyalogun kahramanları Sevgi'ye yönelik övgülerini ifade ettikten sonra sıra Sokrates'e gelir. Sokrates, arkadaşlarının Sevgi'yi övdükleri tarzda bir övgüden söz edemeyeceğini, çünkü böyle bir övgünün, yani yapılan bütün güzelliklerin sevgiye mal edilmesinin, onun büyük olduğunun ve çok büyük işlere yol açtığını söylemenin; onu bilenlere değil de bilmeyenlere varlıkların en güzeli, en iyisi diye tanıtmak olduğunu ifade eder. Dolayısıyla kendi tarzının arkadaşlarından daha farklı olacağını, yani Sevgi üstüne gerçeği söyleyeceğini belirtir.⁶⁰ Ardından daha önce *Lysis* diyalogunda söz etmiş olduğumuz gibi arzu, öznenin kendinde olmayanın, yani nesnenin öznedeki eksikliği olarak tarif edilir.⁶¹ Sevgi üstüne soruşturmalar devam ederken Sokrates, kendisinin sevgiye yönelik bütün bilgilerini borçlu olduğu Diotima'dan söz eder. Diyalogda daha sonra Diotima'yla sevgi üstüne yapmış olduğu soruşturmadan söz edilir. Diotima sevginin tanımını yaparken, sevginin çokların sandığı gibi "ince ve zarif" bir duygulanım olmadığını dile getirir. Sevgi sanıldığının aksine "kaba", "pis", "evsiz barksız", "yalınayak", "yoksul", "yürekli", "atılgan", "hep tuzaklar kuran", "dayanıklı", "fikirilere ve buluşlara düşkün olan" bir duygulanımdır. Bu sebeple Diotima, sevgiyi "güzelin peşine düşmek" olarak belirtir.⁶² Diyalogun devamında, Sevgi tartışması yerini Güzel'in tanımlanmasına bırakır. Güzel ilk olarak bedende aranır, bedende var olan güzelliğin her bedendekinin eşi ve kardeşi olduğu ifade edilir. Bedendeki güzelliğin aynılığından dolayı bu güzelliğe fazlaca kapılmamak gerekmektedir.⁶³ Peşine düşülmesi gereken güzel; "bir bakıma güzel, bir bakıma çirkin, bugün güzel, yarın çirkin, şuna göre güzel, buna göre çirkin" olmamalıdır. Bu güzel; doğumsuz, ölümsüz, artmaz, eksilmez, diğer bütün güzelliklerin ondan pay aldığı bir güzel olmalıdır. Yani güzelliğin özü olmalıdır.⁶⁴ Bu diyalog "Sevgi duygulanımını" konu etmesi itibarıyla çalışmamızda büyük önem arz etmektedir.

Platon'un bu perspektifte kaleme almış olduğu bir diğer eseri olan *Phaidros* diyalogu da güzellik ve tutkular konusu itibarıyla *Şölen*'le benzerlik içerir. *Phaidros*'u ele aldığımız

⁵⁹ Platon, 2020b: 103-104.

⁶⁰ Platon, 2020a: 39.

⁶¹ Platon, 2020a: 40-42.

⁶² Platon, 2020a: 46.

⁶³ Platon, 2020a: 54-55.

⁶⁴ Platon, 2020a: 55-56.

zaman *Pathos*'un, Platon'un daha önceki diyaloglarıyla benzer fakat daha belirgin olarak kullanıldığını görmekteyiz. Diyalogun ilk kısımlarında aşkın ve tutkunun insanları mutsuzluğa sevk ettiğini dolayısıyla bunlardan kaçınılması gerektiği üzerine fikirler öne sürülür.⁶⁵ Daha sonra bu düşüncelerden vazgeçilip bu düşüncelerin tam tersine aşktan övgüyle bahsedilir.⁶⁶ Diyalogun güzel üzerine olan düşünceleri *Şölen*'le paralel bir şekilde işlenmiştir. Bu diyalog ruh üzerine yapılan sorgulamalar bağlamında *Phaidon* diyaloguyla da bir benzerlik içerir. Ruhun ölümsüzlüğü bu diyalogda da vurgulanır. Platon'a göre hareketi kendinden kaynaklanan varlıklar bir ruha sahiptirler. Hareket varlığa dışarıdan geliyorsa o varlığın ruhu yoktur. Ruh sürekli hareket içindedir, "sürekli hareket eden şeyler ölümsüz olduğu için her ruh ölümsüzdür."⁶⁷ Ruhun ölümsüzlüğü vurgulandıktan sonra ruhun neye benzediği üzerine bir soruşturma yürütülür. Bu soruşturmada ruh, üç kısımda incelenir. Bu kısımlardan ikisi at görünümündeyken üçüncüsü arabanın sürücüsü görünümündedir. Ruh çift kanatlı at ile o atların çektiği arabanın sürücüsünün birleşik gücüne benzetilir.⁶⁸ Bu atlardan uysal ve ölçülü olan biri duyduğu "utanç duygusundan" ötürü sürücünün emirlerine itaat eder ve herhangi bir probleme sebep olmamak adına dikkatlice hareket eder. Bu atlardan karışık huylu olan bir diğeri ise kölesi olduğu "tutkular ve bedensel (cinsel) hazlardan" dolayı ulaşımı zorlaştırır, sürücüye itaat etmez ve arabayı aşağı doğru çeker.⁶⁹ Platon'un *Phaidros* adlı eserinde ele almış olduğu bu ruh görüşü *Devlet* adlı eserinde de aktarılır. Platon *Devlet*'te ruhu üç kısımda inceler. Bu kısımlardan ilki ruhun hesaplayan, düşünen yanı olarak tarif edilir ve bu kısım ruhun akıl yanı (*logistikon*) olarak ifade edilir. İkinci kısım ruhun, düşünmeyen, sade, arzulayan kısmı (*epithymetikon*) olarak ele alınır. Bu kısım seven, acıkan, susayan, coşan, zevk almak isteyen, tutkuların yer aldığı yan olarak belirtilir. Bu kısımlara ek olarak ruhun kızgın olan (*tyhetikon*) bir yanının daha olduğundan söz edilir. Ruhun kızgın olan yanı (*tyhetikon*), ruhun arzulayan yanının (*epithymetikon*), akıl yanına (*logistikon*) itaat etmemesine öfkelenir ve aklın buyruklarına itaat eder.⁷⁰ *Timaios* adlı eserde ruhun ele alınan bu kısımları vücudumuzun çeşitli bölgelerine konumlandırılır. Ruhun akıllı yanı kafaya, ruhun kızgın yanı kalbe, ruhun arzulayan yanı ise mideye ya da diyaframa yerleştirilir.⁷¹ *Devlet* adlı eserde aktarılan üç kısımlı ruh görüşü *Phaidros*'ta aktarılan ruh görüşüyle de paralellik gösterir. *Devlet*'te söz edilen ruhun akıllı yanı *Phaidros*'ta sürücüye (*logistikon*), ruhun kızgın yanı

⁶⁵ Platon, 2020c: 8-39.

⁶⁶ Platon, 2020c: 39-72.

⁶⁷ Platon, 2020c: 26.

⁶⁸ Platon, 2020c: 27.

⁶⁹ Platon, 2020c: 35-37.

⁷⁰ Platon, 2020d: 140-141.

⁷¹ Platon, 2015: 87-89, 112-113.

aklın emirlerine itaat eden ata (*tyhetikon*), ruhun arzulayan yanı ise akla itaat etmeyen karşıt huylu ata (*epithymetikon*) karşılık gelir.

Devlet adlı diyalogda mevcut yönetim şekilleri ve yönetim şekillerinin dönüştürmüş olduğu toplum tipleri eleştirilerek ideal bir devlet ve toplum tipinin nasıl olabileceğine ilişkin soruşturmalar yürütülür. Diyalog temelinde, siyasi bir sorudan çok “etik” bir soruyu barındırır. Bu soru “Adalet Nedir?” sorusudur. Bu sorunun sorulmasının bir diğer sebebi bu soruya verilecek cevapla aynı zamanda “Adil olmak nedir?” sorusunun cevabının bulunacak olmasıdır. Adaletle ilişkin soruşturmalar yürütülürken, “adil olan insanın iyi bir yaşam sürdüğü ve bundan dolayı mutlu olduğu”; adil olmayan insanın da kötü bir yaşam sürdüğü ve bundan dolayı mutsuz olduğu”⁷² düşüncesi üzerinde durulur. İnsan adil ve mutlu bir yaşama nasıl yönelebilir sorusuna cevap aranırken, bu soruya cevap vermenin geniş bir zeminde yani toplumda daha kolay olabileceği öne sürülür.⁷³ Ardından toplumun nasıl ortaya çıkmış olabileceğine ilişkin sorgulamalar yürütülürken toplumun, insanın tek başına kendine yetememesi ve başkalarına ihtiyaç duymasından dolayı ortaya çıkmış olduğundan söz edilir.⁷⁴ Daha sonra yeni baştan bir toplum düşüncesi tasavvur edilir. Tasavvur edilen bu toplumun en alt tabakasını yemek, barınak ve giyecek gibi temel ihtiyaçları karşılayacak olan zanaatçı sınıfı oluşturacaktır.⁷⁵ Bir üst tabakayı oluşturacak sınıf, devletin nüfusunun artmasıyla birlikte kaçınılmaz olarak meydana gelebilecek savaşlarda pratik bir şekilde yer alacak ve düşmanına karşı cesur, halkına karşı şefkatli olacak olan koruyucu sınıftır.⁷⁶ En üst ve en son tabakayı oluşturacak sınıf, yönetimde söz sahibi olan ve koruyucu sınıfı içinden seçilen yönetici sınıftır.⁷⁷ Toplumu meydana getiren bu üç sınıfın her birinin kendinde var olması gereken birtakım erdemler vardır. Temelde her sınıfta ölçülülük (*sōphrosynē*) erdeminin bulunması gerekmektedir. Koruyucu sınıfının erdemi cesaret, yönetici sınıfının erdemi ise bilgeliktir (*sophia*). Bu erdemlere sahip olan bu sınıflar, kendilerine tanımlanan görevleri eksiksiz ve bir başka sınıfın görevine müdahale etmeden yerine getirdikleri sürece, yaşamış oldukları devlet doğru ve adil bir devlet olacaktır.⁷⁸ Toplumun bir arada uyumlu bir şekilde yaşayabilmesinin ön koşulu bu sistemin sorunsuz bir şekilde işlemesidir. Yöneticilerin bilgelikle eylemleri toplumun bir arada bulunma güvencesinin teminatıdır. Toplumu yönetecek sınıfın bilgece eylemleri ve bu erdemi öğrenmeleri ancak ve ancak uzun soluklu

⁷² Platon, 2020d: 39-40. Ele alınan çeviri metninde “Adil” kavramı yerine “Doğru”, “Adil Olmayan” kavramı yerine “Eğri” kavramı kullanılmıştır. Biz çalışmamızda bu kavramları “Adil ve Adil Olmayan” olarak ele almayı uygun gördük.

⁷³ Platon, 2020d: 54.

⁷⁴ Platon, 2020d: 54-55.

⁷⁵ Platon, 2020d: 55.

⁷⁶ Platon, 2020d: 61-65.

⁷⁷ Platon, 2020d: 107.

⁷⁸ Platon, 2020d: 131-135.

bir eğitimle mümkündür. Platon bu eğitimin beden (jimnastik) ve müzik eğitimi olarak iki şekilde verilebileceğinden söz eder. Müzik eğitimi önemsenmeyip ağırlık beden eğitimine verildiğinde bu durum koruyucularda sertliğe neden olur ve verilecek doğru bir eğitimle bu sertlik yiğitliğe dönüştürülebilir. Fakat bu sertlik aşırı bir hale gelirse çekilmez bir kabalık doğurur. Eğitimin ağırlığı yalnızca müziğe verildiğinde bu koruyucularda gevşekçe bir yumuşamaya sebebiyet verir. Doğru ve ölçülü bir eğitimle bu yumuşama daha ılımlı bir yumuşamaya dönüştürülebilir. Böyle bir yumuşama filozofça bir doğa için oldukça önemlidir. Bu eğitimleri birbiriyle uzlaştıran koruyucular daha akıllı ve yiğit olurken uzlaştırmayanlar ise korkak ve kaba olurlar.⁷⁹ “Korkak, aşağılık bir yaradılış da gerçek felsefeye erişemez.”⁸⁰ Koruyucu sınıfına verilecek bu iki eğitimin amacı varılacak coşkun bir yürek ve bilim sevgisidir.⁸¹ Platon bu iki eğitimi ölçülü bir şekilde kazanmış olan insanın gözünün açıldığını ve dolayısıyla zincirlerinden kurtulup gerçekliğe bir adım daha yakın olduğunu düşünür. Platon eğitim konusunu *Devlet*’in VII. Kitabında da ele alır. Platon’un filozof olan insanın zincirlerinden nasıl kurtulduğu ve “Görünüş (*phainomenon*) – Gerçeklik (*noumenon*)” arasında yapmış olduğu ayrım, kitabın bu kısmında yer alan ünlü mağara metaforunda konu edilir. Bu metafor bize çocuklularından beri bir mağaraya bacaklarından ve boyunlarından zincirlere vurulmuş olan insanların önlerine sunulan gölgeler ve sesler hariç hiçbir şey göremeyip duyamadıklarını anlatır. Zincire vurulmuş insanlar başka hiçbir şey görüp duyamadıkları için kendilerine sunulan gölge ve sesleri gerçekliğin kaçınılmaz bir unsuru sayarlar. Ardından bu insanlardan biri zincirlerinden kurtulur ve ayağa kalkar. İlk olarak, ettiği her hareket ona acı verir, daha sonra gözleri güneş ışığından dolayı kamaşır ve gördükleri karşısında şaşkınlık duygulanımına kapılır. Geriye dönüp gördüklerini mağaradakilere anlatınca -onların önündekinin yalnızca bir gölgeden ibaret olduğunu, gerçekliğin dışarıda var olduğunu dile getirdiğinde- ona inanmaz ve hatta onu gülünç karşılarlar.⁸² Zincirlerinden kurtulmuş olan kişi filozoftur. Bu kişi zincirlerinden kurtularak bilgelığe erişmiş ve filozof olmuştur. Platon tasarladığı devlet modelinde filozoflar kral, krallar filozof olarak ele alınır.⁸³ Dolayısıyla zincirlerinden kurtulmuş olan kişi yönetici olmalıdır. Bu metafor ayrıca zincirlerinden kurtulmuş insan ve “Görünüş – Gerçeklik” arasında yapılan ayrım dışında -çalışmamız bağlamında- farklı bir öneme daha sahiptir. Hakikati keşfetmeye başlayan insan karşılaştığı ve maruz kaldığı bilgiler karşısında bir acı ya da şaşkınlık duygulanımına (*Pathos*’a) kapılabilir. Bu metafor *Pathos* için bir örnek

⁷⁹ Platon, 2020d: 105-106.

⁸⁰ Platon, 2020d: 196.

⁸¹ Platon, 2020d: 107.

⁸² Platon, 2020d: 231-234.

⁸³ Platon, 2020d: 182.

sunmasından dolayı önemlidir. Devleti meydana getiren sınıfların *Pathos*'ları incelendiğinde devletin en alt tabakasını oluşturan zanaatçı sınıfının, kendisine tanımlanan görevler dışında daha fazla konu edilmediğiyle karşılaşırız. Bir üst tabakada yer alan ve yöneticilerin bu sınıftan seçildiği koruyucu sınıfının *Pathos*'u, yürekli ve yiğit olmaktır. Onlara verilen bu eğitimin amacı ruhlarının korkusuzluğa erişmesini sağlamaktır.⁸⁴ En üst tabakada yer alan yönetici sınıfının yönetici olmaktan daha üstün bir değere sahip olmaları gerekmektedir. Başa geçme isteği yönetici sınıfında tutku halini almamalıdır. Çünkü böyle bir durum yönetenleri kıskançlık duygulanımına ve kavgacı bir hale büründürür.⁸⁵ Dolayısıyla yönetenlerin kendi çıkarlarından çok devletin çıkarlarını düşünerek erdemli ve sağduyulu olmaları gerekmektedir. Diyalogda hazlara, isteklere, arzulara ve tutkulara (*Pathos*'a) yönelik pek çok görüş belirtilmiştir.⁸⁶ Bu görüşlerde varılan sonuç şu şekildedir: İnsan birtakım *Pathos*'lara doğuştan sahiptir. Platon doğuştan olan bu *Pathos*'ların karşısına eğitimi yerleştirerek insanın her türlü *Pathos*'u akla uygun ve aşırılığa kaçmayacak bir şekilde yaşayabileceğini belirtir. Yani insan her türlü duygulanımı ona tanımlanan görevleri aksatmama koşuluyla, akla dayalı ve ölçülü bir şekilde yaşayabilir.

Platon hazlara yönelik tartışmasını genişlettiği *Philebos* diyalogunda ise önceki diyaloglarında da sıklıkla yer verdiği “iyi bir hayatın ne olduğu” konusunu işlemiştir. Bu konu *Devlet*'te toplum incelenerek bireyle ilişkilendirilirken, *Philebos*'ta ise birey toplumdan bağımsız bir şekilde ele alınarak incelenmiştir. Platon hazlara yönelik tartışmasını genişlettiği bu diyalogda hazları sınıflandırmayı amaç edinir. Platon'a göre canlılarda uyum bozulduğunda kaçınılmaz olarak doğa da bozulur ve buradan acı doğar.⁸⁷ Uyum daha sonra yeniden sağlandığında bu kez de haz doğar.⁸⁸ Platon susuzluğu bir tür zarar görme diye nitelendirir. Susuzluğun yol açtığı bu zarar, insanın acı çekmesine sebep olacaktır. İnsanın bu susuzluğu gidermesi, tatmin etmesi insanın haz duymasını sağlayacaktır. Platon bir şeyin yoksunluğunu acı olarak nitelendirirken, yoksunluğu gidermeyi veya yoksunluktan önceki duruma gelmeyi haz olarak nitelendirir. Platon, *Philebos*'ta *Devlet*'in düşünce çizgisinde hareket ederek hazları “saf olan”⁸⁹ ve “karışık olan hazlar”⁹⁰ olmak üzere iki kategoride ele alır. Saf hazlar bir isteğin öncesinde ya da sonrasında bize acı vermeyen hazlardır. Saf hazlar acı vermedikleri için acıdan kurtulmaya yönelik bir öğeyle karışma ihtiyacı hissetmezler.

⁸⁴ Platon, 2020d: 62-63.

⁸⁵ Platon, 2020d: 239.

⁸⁶ Platon, 2020d: 39-42, 95-96, 108-109, 127-130, 134-137, 140-144, 146, 154, 195-196, 239,287-288, 303-304, 320-323, 325-326, 351.

⁸⁷ Platon, 2013: 62.

⁸⁸ Platon, 2013: 63.

⁸⁹ Platon, 2013: 64.

⁹⁰ Platon, 2013: 86.

Onlara yönelik gerçekleştirdiğimiz deneyimler herhangi bir yanılsama ögesi içermez, dolayısıyla bu hazlar gerçek olan hazlar diye de adlandırılabilir.⁹¹ Bu hazlar özleri bakımından hoşumuza gidebilecek, güzel ve gerçek tarzda olan hazlardır.⁹² Bu hazlar arasında önemli ve tanrısal yanın daha fazla olduğu ifade edilen hazlar koku alma duyusuyla ilgili olanlardır.⁹³ Diğerleri ise renk ya da görüntü güzelliği olarak adlandırılan hazlardır. Görüntü güzelliğinden kastedilen güzel beden ya da resimler değildir. Kastedilen şey daha çok cetvel, gönne pergel veya bu tarz araçlarla çizimi sağlanan geometrik şekillerdir. Bu tarz geometrik şekiller özleri bakımından her zaman güzeldirler.⁹⁴ Karışık hazlara gelecek olursak, “Arzulara (iştahlara) dayalı zevkler saf değildir veya karışıktır; yoğunluklarının büyük kısmı tatmin edilmemiş önceki bir arzunun acı veren geriliminin yol açtığı zıtlıktan gelir. Dolayısıyla da onların görünüşteki tatmini genellikle bir yanılsamadır.”⁹⁵ Platon hazları bu iki kategoride inceledikten sonra bilimler sayesinde elde edilen hazlardan da söz eder. Bu hazlardan söz ederken bu hazları öğrenirken bir öğrenme eksikliği ya da bu eksiklikten kaynaklanan bir acının olmaması gerektiğini ifade eder. Platon daha sonra ruhun önceden öğrenmiş olduğu birtakım bilgileri unuttuğunda acı çekip çekmeyeceğini sorar. Ruhun özü gereği (düşüncelerden ayrı olarak duygulanımlar incelendiği için) böyle bir acı çekmeyeceği cevabını almasıyla birlikte bilimler sayesinde elde edilen hazların saf haz kategorisinde ele alınabileceği sonucuna ulaşılır.⁹⁶ Bu diyalog -hazları sınıflandırması dışında- duygulanımların ortaya çıkış süreçlerini soruşturması ve duygulanımlardan örtük bir şekilde alınan hazdan söz etmesi bakımından ayrıca bir öneme sahiptir. “Platon’a göre bedendeki karışmalar bedenle; ruha ait olan karışmalar da ruhla yaşanır. Hem beden hem de ruh ile yaşanan karışmalar zaman zaman haz, zaman zaman acıya neden olur.”⁹⁷ Değişim ya da eski haline gelme durumlarında iki karşıt duyum ortaya çıkar. Örneğin üşürken ısınmak ya da sıcaktan kavrulurken serinlemek gibi durumlarda insan birini alıp ötekini bırakmak ister. İşte böylesi durumlarda acı ve haz birbirine karışır. Bu acıdan kurtulmak zor olacağı için ruh “öfkeli” bir hale bürünür.⁹⁸ Platon ruhtaki “öfke duygulanımının” ortaya çıkmasını ele aldıktan sonra “kızgınlık”, “korku”, “istek”, “üzüntü”, “aşk”, “kıskançlık” ve bunlara benzer acıların (duygulanımların) ruha ait olduklarını dile getirir.⁹⁹ Platon, “diğer insanların kötü durumlarda olmalarının bizde “sevinç” ve haz yaratmasının nedeni olarak tanımladığı kıskançlık

⁹¹ Platon, 2013: 93.

⁹² Platon, 2013: 96.

⁹³ Platon, 2013: 94.

⁹⁴ Platon, 2013: 93-94.

⁹⁵ Taylor, 2020b: 77.

⁹⁶ Platon, 2013: 94-95.

⁹⁷ Platon, 2013: 86.

⁹⁸ Platon, 2013: 86.

⁹⁹ Platon, 2013: 88.

duygulanımını”¹⁰⁰ ve ruha ait olan diğer acıların içinde örtük bir şekilde hazzın yer aldığından şu şekilde söz eder:

Sence bunlarda söylenmeyen, gizli bir haz yok mu? Kızgınlık ve gücenme konularında Homeros şöyle diyordu: "Öfke, petekten taşan baldan daha tatlıdır." Zaman zaman kızgınlık yumuşak huylu olanlara bile ateş püskürtmez mi? Öfkelenen kişinin şikayetlerinde acıyla karışık bir haz da yok mudur?¹⁰¹

Platon yapmış olduğu sorgulamalar bağlamında hazzın kendisi bakımından bilgelik sevgisinin yani felsefenin bize sunduğu entelektüel hazların getirdiği yaşamı savunur. Bu yaşam bilge insanların veya filozofların yaşayabileceği bir yaşam tarzıdır. Bu hazlar bir yanılsamaya sebebiyet vermemesi ve bizi aldatmaması bakımından önemlidir. Bilgelerin veya filozofların bu yaşamı; beden zevklerine önem veren ve aldatıcı arzularının kölesi olan insanın, yaşamına göre tercih edilmesi gereken bir yaşamdır. “Bu yüzden, gerçek mutluluğu arzulayan insan için saf zevkin (hazzın) çok az bir miktarı bile çok fazla bir miktardaki karışık zevkten (hazdan) daha değerlidir.”¹⁰²

Platon’un kozmolojisinin temel ilkelerinin yer aldığı *Timaios* diyalogu, evrenin oluşumunu ve canlıların düzenlenişini konu edinir. Platon evrenin konu edildiği bu diyalog da ilk olarak, bilge olarak kabul ettiği insanların düşünceleriyle uyumlu olarak, evreni var edenin [*Demiurgos*’un] iyi olduğunu belirtir. İyi olanın kendisinde hırs olmadığı için evreni mümkün olduğunca kendisine benzetecek şekilde var edeceğinden bahseder. Platon’a göre “Tanrı [*Demiurgos*] her şeyin en iyi şekilde olmasını ya da kötü olmamasını istediği için hareket halindedir ancak bu hareketi kurallı olmayan ve görülebilir şeylerin bütünü, en kötü düzen düzensizlikten iyidir düşüncesiyle düzenledi.”¹⁰³ Platon’a göre evren kendi içindeki uyumu orantıya borçludur¹⁰⁴ ve aslında “*Demiurgos*’un yaptığı şey, zaten var olan öğeleri değişmez oranlarda ve belirli bir yasaya göre birleştirmektir.”¹⁰⁵ Evrenin bedeni ateş, hava, su ve topraktan yani dört unsurdan oluşur¹⁰⁶ ve içinde yaşadığımız dünya evrenin merkezinde yer alır. Platon bu diyalogda evrenin oluşumunu incelerken, beden ve ruh üzerine görüşlerinden de söz eder. Beden ve ruh üzerine düşünceleri daha önceki diyaloglarıyla uyumlu bir şekildedir. Ruh bedenden üstün ve yönetici konumunda olan ölümsüz parçamızdır. Platon *Demiurgos*’un evrenin ruhunu bedeninden çok daha önce var ettiğini düşünür. Ölümsüz olan ruh, kendinden aşağı olan bedenle birleştiği zaman -bedenin yol açtığı- birtakım etkilenimlere (*Pathos*’a) uğrar. Bu etkilenimlerden ortaya çıkan duygulanımlar hazla ve acıyla karmaşık

¹⁰⁰ Platon, 2013: 89, 92.

¹⁰¹ Platon, 2013: 88.

¹⁰² Taylor, 2020b: 77.

¹⁰³ Platon, 2015: 39.

¹⁰⁴ Platon, 2015: 41.

¹⁰⁵ Taylor, 2020b:105.

¹⁰⁶ Platon, 2015: 57-75.

sevgi; bunların yanında korku, öfke vb. duygulanımlar ve bu duygulanımların karşıtlarıdır.¹⁰⁷ Beden bu etkilenimlere kendi uzuvları aracılığıyla sebep olan ve bu etkilenimleri ruha yöneltecek olan tarafımızdır.¹⁰⁸ Bedende var olan uzuvların etkisi ve beden bu etkilenimleri ruha yöneltmesi aracılığıyla insanlarda haz ve acı meydana gelir. Platon'un hazza ve acıya yönelik tanımlamalarından *Philebos*'u ele aldığımız zaman söz etmiştik. *Timaios* bu noktada *Philebos*'un haz ve acıya yönelik çizmiş olduğu tabloyla uyumlu bir şekilde hareket eder.

Çalışmamızda -Platon başlığı altında- son olarak söz edeceğimiz Platon'un yaşlılık dönemi diyalogu olan *Yasalar*'da, daha önce ele almış olduğumuz *Devlet* adlı diyalogla aynı konu üzerine soruşturmalar yapılır. *Yasalar*, *Devlet*'le aynı konuyu ele alması ve *Devlet*'te söz edilen birtakım düşüncelerden vazgeçerek, bazı düşünceleri de olgunlaştırarak kaleme alınmış bir eser olmasından dolayı büyük bir öneme sahiptir. *Yasalar* *Devlet*'le aynı çizgide olan bir eser olmasına karşın, eğitim konusunda *Devlet*'ten daha ayrıntılı ve kullandığı metodun amacı itibarıyla daha farklı bir eserdir. Kullanılan metot yine beden eğitimi ve müzikle sağlanır¹⁰⁹ fakat burada esas alınan amaç, insanın her türlü duygulanıma karşı antrenmanlı olması gerektiğidir. Yurttaşların duygulanımlara karşı antrenmanlı olmasının amacı onları duygulanımlara karşı söz geçirebilen bir varlık haline getirmektir. Kişi bütün duygulanımları deneyimleyerek bu duygulanımların karşısında bilgi sahibi olacak ve karşılaşmış olduğu problemler bilgi sahibi olmadığı konular olmayacaktır.¹¹⁰ Eğitim kişilere *Devlet*'te de belirtildiği gibi çocukluktan verilmeye başlanmalıdır. *Yasalar*'da da bu eğitim anlayışı savunulur, fakat burada *Devlet*'ten farklı olarak çocukların ilk duygulardan da söz edilir. Çocukların ilk duyguları haz ve acıdır; ruhlarına ilk giren erdem ve kötülük bunlardır. Bu duygular akla uygun bir şekilde geliştirildiğinde çocuklarda akla uygun alışkanlıklar oluşur. Akla uygun bu alışkanlıklar da erdemli yaşayışın önünü açar. Çocuklarda, hazlar ve acılar konusunda sevecekleri şeyleri sevmeyi; nefret edecekleri şeylerden de nefret etmeyi öğrettiğimizde yani doğru yetişmiş olmayı usamlama ile ayırdığımızda “eğitim” sağlanmış olur.¹¹¹

Yasalar pek çok duygulanımı ayrıntılı bir şekilde ele alır.¹¹² Bu duygulanımlar kısaca “aşk, tutku, utanma, öfke olarak ele alınabilir. “Erdem açısından birbirine benzeyenlere ve denk olanlara dost deriz; birbirine karşıt türler olmakla birlikte, yoksullukla zenginliğe de dost

¹⁰⁷ Platon, 2015: 52.

¹⁰⁸ Platon, 2015: 53-77.

¹⁰⁹ Platon, 2007: 291-306.

¹¹⁰ Platon, 2007: 62-68.

¹¹¹ Platon, 2007: 85-86.

¹¹² Bu duygulanımların tamamını ayrıntılarıyla birlikte incelemek ayrı bir çalışmanın konusudur. Bu sebeple çalışmamızda belirtilen bu duygulanımlardan kısaca söz edilecektir.

deriz; bu iki tür dostluk coşkulu olduğu zaman, buna da aşk adını veririz.”¹¹³ Platon’a göre karşıtlıkların doğurduğu sevinç korkunç ve vahşidir, genellikle de (güvensizlik duygulanımı içinde) karşılıksız kalır. Benzerliklerin doğurduğu sevinç ise sakindir ve ömür boyu karşılıklı (güven duygulanımı içinde) devam eder. Benzerliklerin doğurduğu sevinç “dostluk” olarak ele alınırken, karşıtlıkların doğurduğu sevinç ise “tutku” olarak ele alınır. Dostluk ve tutku şiddetli bir şekilde bir arada olduğunda aşk ortaya çıkar. Sevginin bedene yönelmesi dostluğa, sevginin bedene yönelmemesi ise tutkuya aykırıdır.¹¹⁴ Bu duygulanımlardan devlette var olması istenen duygulanım, dostlukla tutkunun bir arada tanrısal iyiye ve erdeme hizmet ettiği duygulanımda aranmalıdır.¹¹⁵ Utanma duygulanımı ise insanın duygulanımlara karşı kendisini eğitememesi halinde oluşabilecek kötü bir duruma karşı duyduğu “en güzel, tanrısal korku” olarak ele alınır. Duyulan bu utanma duygulanımı insana yardımcı olup onu koruyacak bir duygulanım olarak tarif edilir.¹¹⁶ Son olarak öfke duygulanımını ele almak gerekirse, öfke duygulanımı da diğer durumlar (aşk, küstahlık, bilgisizlik, kazanç hırsı, korkaklık vb.) gibi bizi olağanüstü cesur kılan durumlarda çirkin bir şey söylemekten ya da yapmaktan korkmamak¹¹⁷ ve yaradılıştan var olan, kavgacı ve başa çıkılmaz akıldışı bir güçle her şeyi altüst eden bir duygulanım olarak tarif edilir.¹¹⁸ Platon bu duygulanımı ele alırken düzelebilecek kusurları olan kişilere karşı öfkemizi bastırıp anlayışlı olmamız gerektiğini vurgularken, düzelmeyecek nitelikte olan kusurlu kişilere karşı öfkelenebileceğimizi hatta onlara öfkemizi boşaltabileceğimizi bile söyler. Bu sebeple erdemli kişiye hem öfkeli hem de yumuşak başlı olmak yakışır.¹¹⁹ Platon’un *Yasalar*’ında duygulanımlara vermiş olduğu önemi ceza durumlarını incelerken de görmekteyiz. İnsan maruz kalmış olduğu öfkenin etkisi altındayken istemeden işlemiş olduğu bir cinayette farklı, öfke duygulanımının etkisi altında isteyerek -uzun süre boyunca planlayarak, tasarlayarak, intikam ve öç duygulanımıyla işlediği cinayet farklı ceza alır. İkinci durumda olan insan daha ağır bir şekilde cezalandırılır.¹²⁰

Sonuç olarak *Yasalar* Platon’un ideal devletine ilişkin daha önce kaleme almış olduğu *Devlet* adlı diyalogla aynı hedef doğrultusunda hareket eder. *Yasalar*’ın, *Devlet*’e göre ideal devletin kurumlarını daha ayrıntılı bir biçimde ele alması ve insanların daha iyi bir yaşam arayışında “duygulanımlara” kilit bir rol vermiş olması bu iki eser arasındaki farkı gösterir.

¹¹³ Platon, 2007: 322.

¹¹⁴ Platon, 2007: 322.

¹¹⁵ Platon, 2007: 323.

¹¹⁶ Platon, 2007: 112-113.

¹¹⁷ Platon, 2007: 83.

¹¹⁸ Platon, 2007: 355.

¹¹⁹ Platon, 2007: 190-192.

¹²⁰ Platon, 2007: 359-360. Platon ceza durumlarını tartışırken adaletsizliği; “öfkenin, korkunun, hazzın, acının, kıskançlıkların ve tutkunun ruhta egemen olması olarak tanımlar.” (2007: 256).

İnsanlar duygulanımları deneyimlediklerinde duygulanımların bilgisine sahip olacaklardır. Bilgisine sahip olunan bu duygulanımlar verilecek eğitim sayesinde insanların hayatında bir tehdit olmaktan çıkacak ve insanlar daha iyi bir yaşam sürecektir.

1.5. Aristoteles Felsefesinde Pathos

Aristoteles -felsefi programının her alanında- *Pathos* kavramını, kendisinden önceki filozoflardan daha belirgin bir şekilde ele almıştır. Aristoteles'in *Pathos* kavramına yüklediği anlamları bütün felsefi programı bağlamında ve alanında, ayrıntılarıyla birlikte incelemek ayrı bir çalışmanın konusudur.¹²¹ Bu sebeple çalışmamızın konusuyla ilişkili olarak Aristoteles'in, konusu "etik" olan eserleri bağlamında "duygulanımlar" üzerine görüşleri incelenecektir. Aristoteles duygulanımları *Retorik* adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde tanımlar. Etik ve duygulanımlara ilişkin görüşlerini de *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde inceler. Çalışmamızda bu nedenle *Retorik* ve *Nikomakhos'a Etik* adlı eserleri incelememiz gerekmektedir.

Aristoteles retoriğin tanımını, türlerini ve öğelerini incelediği *Retorik* adlı eserinde duygulanımlara özel olarak yer verir. Retoriği "herhangi bir konuyla ilgili bütün inandırma yöntemlerini bulma yetisi"¹²² olarak tanımlayan Aristoteles, retoriği, *Gorgias* diyalogunda zanaat (*tékhnē*) olarak ele alan Platon'un¹²³ aksine sanat (*poiesis*) olarak ele alır.¹²⁴ Aristoteles'e göre hatibin karakteri, söylevinin inandırıcılığı için önemli bir faktör olmakla birlikte "hatiplerin karakterlerine güven telkin eden ve kanıtlardan bağımsız olarak inandırıcılıklarını arttıran üç özellik vardır: sağduyu, ahlaklı olma ve iyi niyet."¹²⁵ Aristoteles, bu özelliklerin birinden ya da tümünden yoksun olan hatiplerin inandırıcı olma ihtimallerinin olmadığını ifade eder. Çünkü sağduyudan yoksun bir hatip doğru düşünemez; sağduyulu fakat ahlaklı olmayan hatipler, doğru düşündükleri halde doğru düşündüklerini dile getiremezler. Sağduyulu ve ahlaklı olup iyi niyetten yoksun olan hatipler ise doğru önerilerde bulunamazlar.¹²⁶ Bu özelliklere sahip olan hatipler dinleyicilerine güven telkin ederler. Hatip inandırmayı -bu özelliklere sahip olduğu takdirde- dinleyicilerin duygularını harekete geçirme yoluyla da başarabilir. Çünkü insanın içinde bulunduğu duygulanımlar onun vereceği kararları etkiler.¹²⁷ "Duygulanımlar insanların ruhsal durumunu etkileyerek yargılarını değiştiren, üzüntü ya da hoşnutluğun eşlik ettiği öfke, acıma, korku ve benzerleriyle bunların zıtları gibi

¹²¹ Aristoteles'in felsefi programının her alanında *Pathos*'a ilişkin görüşleri için bkz. (Kuşçu, 2010: 78-181).

¹²² Aristoteles, 2020a: 7.

¹²³ Platon, 2020e: 30-31. "[...] Beden için açıcılık ne ise, ruh için de retorik odur." (2020e: 31).

¹²⁴ Aristoteles, 2020a: 1-2.

¹²⁵ Aristoteles, 2020a: 82.

¹²⁶ Aristoteles, 2020a: 82.

¹²⁷ Aristoteles, 2020a: 8.

şeylerdir.”¹²⁸ Aristoteles duygulanımların doğalarını, özelliklerini, neden ve hangi şartlar altında oluştuğunu bilen bir hatibin yapmış olduğu söylevde başarılı olacağını belirtir.¹²⁹ Duygulanımları kitaptaki kronolojiye uygun olarak ele almak gerekirse bunlar: Öfke, Sakinlik, Dostluk (Sevgi), Düşmanlık (Nefret), Korku, Güven, Utanç, Yardımseverlik, Acıma, İnfial (Hiddet), Kıskançlık ve Gıpta olarak ele alınabilir. Aristoteles’in felsefesinde ele alacağımız bu duygulanımların bir kısmı erdem, bir kısmı da erdem olarak nitelendirebileceğimiz duygulanımların aşırılığı veya eksikliğinden kaynaklanan duygulanımlar olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda duygulanım olan erdemler sakinlik, dostluk, güven, yardımseverlik olarak ifade edilebilirken; bu erdemlerin eksikliğinden ya da aşırılığından kaynaklanan duygulanımlar ise öfke, nefret, korku, utanç, kıskançlık olarak ele alınabilir.

Aristoteles’e göre “Öfke bir insanın kendisine ya da yakınlarına haksız yere yapılan bariz bir saygısızlıktan dolayı duyulan ve acının eşlik ettiği bariz bir öç alma isteğidir.”¹³⁰ Aristoteles, öfkenin bu tanımından hareketle bir gruba veya topluluğa değil, bizzat tek tek bireylere duyulan bir duygulanım olduğunu ifade eder. Daha sonra insanların hangi ruh hallerinde, kimlere ve hangi nedenlerden dolayı öfkelenediklerini sorgulanır. Bu sorgulamalar yürütülürken Aristoteles’in, Platon’un *Philebos* adlı diyaloguna benzer bir tutumla hareket ederek, öfkede yer alan öç alma beklentisinin insanda doğuracağı hoşnutluktan söz ettiğiyse karşılarız.¹³¹ “Gelecekte alınacak olan öcün verdiği haz, öfkeli insanın aklını alınacak intikama yoğunlaştırır ve hayalinde canlanan düşünceler ona rüyaların verdiği hazzı benzer bir haz verir.”¹³² Aristoteles daha sonra soruşturmasını derinleştirerek “bir şeyin önemsiz olduğuna ilişkin düşüncelerimizi açıkça ifade etmek”¹³³ olarak tanımladığı aşağılama duygulanımını, öfke duygulanımı başlığı altında ele alır. Aşağılamayı da hor görme, kindarlık ve hakaret olmak üzere üçe ayırır. Aristoteles’e göre önemsiz bulduğumuz, hiçbir değeri olmayan şeyleri hor görürüz. Kindarlar ise karşılarındaki insanları hor görürler. “Kindarlık bir şey elde etmek için değil, o şeyi başkasının elde etmesini önlemek için bir insanın arzularını engellemeye çalışmaktır.” Kindar, karşı tarafı hor görür ve onunla dost olmaz. Dolayısıyla karşı tarafın kendisine bir zarar ya da yararı olabileceğine inanmaz. Çünkü karşı tarafın kendisine zarar vereceğini düşünseydi onu hor görmezdi ve aynı şekilde kendisine bir yararı olacağını düşünseydi onunla dost olurdu. Hakaret ise sadece keyif almak için karşı tarafı

¹²⁸ Aristoteles, 2020a: 83.

¹²⁹ Aristoteles, 2020a: 9.

¹³⁰ Aristoteles, 2020a: 83.

¹³¹ Aristoteles, 2020a: 83.

¹³² Aristoteles, 2020a: 83-84.

¹³³ Aristoteles, 2020a: 84.

utandıracak kırıcı eylemler ve sözler olarak tanımlanabilir. Aristoteles'e göre hakaret edenler, başkalarına kötü davranmakla onlardan üstün olacaklarını düşünürler. İnsanlar soy, güç, ahlak vb. bir alanda üstün oldukları kişilerden saygı beklerler. Hakaretin bir diğer türü de saygı duymamaktır çünkü iyilik ya da kötülük açısından değeri olduğuna inanmadığımız şeylere saygı duymayız.¹³⁴ Kendilerini üstün olarak nitelendirenler, üstün olduklarına inandıkları şeyler karşısında saygı görmedikleri için öfke duygulanımına kapılırlar. Bunların dışında özetle insanlar üzgün olduklarında, arzuladıkları şeyler engellenince, kendileriyle alay edildiğinde, daha önce duyulan saygı ortadan kalktığında, hiç değer vermediğimiz insanlar bizi küçümsediğinde, ihtiyacımız durumunda bunu görmezden gelen dostlarımıza, başımıza gelen felaketlere sevinenlere, bizi küçük düşürenlere, ailemizi hor görenlere ve her ne kadar önemsiz görünse de adımızı unutanlara öfkelenip kızarız.¹³⁵ Hatip, dinleyicilerini rakiplerine karşı öfkeliendirecek şekilde konuşmalı ve bu rakipleri tarafından yapıldığında, rakiplerinin öfke uyandıracak karakterde insanlar olduğunu ve öfke uyandıracak şeyler yaptıklarını göstermelidir.¹³⁶

Aristoteles'e göre sakinleşmek öfkenin dinmesi ve yatıştırılması olarak tanımlanabilir.¹³⁷ Öfke duygusunu ortaya çıkaran nedenler yapılmadığında ya da istemeyerek yapıldığında, bunun istemeyerek yapılmış olma hali karşı tarafça bilindiği ölçüde bu karşı tarafın sakin kalmasını sağlayacaktır. Özetle yanlışlıkla kötülük yapanlar, yaptıklarından pişman olanlar, alçak gönüllülük gösterip ters yanıtlar vermeyenler, ciddi konulara ciddiyetle yaklaşanlar, arzuladıkları şeylere engel oluşturmayanlar, iyiliğe iyilikle karşılık verenler ve bize yaptıkları yüzünden ceza alanlar karşısında sakin kalırız.¹³⁸

Aristoteles'e göre dostluk (sevgi), "birini sevmek ve onu arkadaş edinmek isteşişimin kendim için değil, onun hatırı için, iyi olduğuna inandığım şeylere sahip olmasını istediğim ve bunları sağlamak için elimden geleni yapmaya hazır olduğum anlamına gelir."¹³⁹ Dost bizi seven ve bizim onu sevdiğimiz kişidir. Birbirlerine karşı sevgi duygulanımını beslediklerine inananlar, kendilerini birbirlerinin dostu olarak sayarlar. Kişi, dostunun başına gelen iyi şeylere sevinirken dostunun başına gelen kötü şeylere de üzülür. Kişi bu duygulanımlarda samimidir, bu duygulanımlara kendi çıkarları uğruna kapılmaz.¹⁴⁰ Aristoteles'in dostluğa ilişkin görüşlerini özetlemek gerekirse, aynı şeyleri iyi, aynı şeyleri kötü olarak kabul edip aynı düşmana sahip olanlar; kendimize ya da sorumluluğumuz altındaki insanlara iyilikte

¹³⁴ Aristoteles, 2020a: 84-85.

¹³⁵ Aristoteles, 2020a: 85-88.

¹³⁶ Aristoteles, 2020a: 88-90

¹³⁷ Aristoteles, 2020a: 89.

¹³⁸ Aristoteles, 2020a: 89-91

¹³⁹ Aristoteles, 2020a: 92-93.

¹⁴⁰ Aristoteles, 2020a: 92-93.

bulunan, sevdiklerini sevdiğimiz ve sevdiklerimizi seven, nefret ettiklerimizden nefret eden, özdenetimi yüksek olan, arkadaşlıklarından keyif aldığımız, şaka yapmasını bilen ve şaka kaldıran, kin tutmayan, hoşgörülü olan, karşılarında rahat olabildiğimiz, bizi korkutmayan ve varlıklarıyla bize güven veren kişilerle dost oluruz.¹⁴¹

Aristoteles'e göre düşmanlık (nefret), dostluğun zıtlığı olarak ele alınabilir. Düşmanlığı öfke, kindarlık ve iftira doğurur. Öfke bizzat aleyhimize yapılan şeylerden doğarken, düşmanlık için öyle bir şart yoktur. Öfke X şahsına duyulabilirken, nefret ise insan gruplarına karşı da duyulabilir. Aristoteles'e göre, hırsızlardan ve iftira edenlerden herkes nefret eder. "Öfke zamanla yatışabilirken, nefretin tedavisi yoktur. Öfkeli insan muhatabını üzmeyi amaçlarken, nefret eden insan ona zarar vermek ister."¹⁴²

Korku ise "ileride yıkıma ya da üzüntüye neden olabilecek bir kötülüğün gerçekleşeceği düşüncesinden doğan üzüntü ve rahatsızlık olarak tanımlanabilir."¹⁴³ Bizi korkutan bir şeyin yaklaştığı hissine de tehlike denir.¹⁴⁴ Özetle adil olmayan insanların güçlenmesi, başkalarına bağımlı olmak, haksızlığa uğradığına inananlar, aynı amaç peşinde koşan rakipler, kötülük ettiğimiz insanlar, başkalarının başına geldiğinde ya da gelmek üzere olduğunda kurbanı acıma duygulanımı uyandıran şeyler korkutucudur.¹⁴⁵

Güven, korkunun zıtlığı olarak tanımlanabilir. Bu durumda güven kurtuluşumuzu sağlayacak şeylerin yakında olduğunun umulması ve korkutucu hiçbir şeyin olmaması ya da uzakta olması anlamına gelir.¹⁴⁶ Özetlemek gerekirse, tehlikenin uzakta olması, korkutan şeyleri önleyecek çok sayıda olanağın bulunması, hiç rakibimizin olmaması ya da güçsüz bir rakibimizin olması, çıkarları bizimle aynı olanların daha fazla olması ve son olarak da öfke insanı güvende hissettirir. Öfkenin insanı güvende hissettirmesinin nedeni insanlar kendilerine haksızlık edilince öfkelenirler, tanrı da öfkelenen insanların yanındadır. Dolayısıyla tanrı öfkelenen insanın yanında olacağı için öfke güvende hissettirir.¹⁴⁷

Utanç; insanın şimdi, geçmişte ya da gelecekte saygınlığını yitirmesine neden olacak nitelikte kötü şeyler karşısında duyulan üzüntü ya da rahatsız olma hali olarak tanımlanabilir. Utanmazlık ise bu kötü şeyleri önemsememe ya da onlara aldırış etmeme olarak tanımlanabilir.¹⁴⁸ Aristoteles utanç duyulan durumları şu şekilde sıralar: İhtiyacı olanlara edebileceğimizden az yardım etmek ya da hiç etmemek, bizden kötü durumda olanlardan

¹⁴¹ Aristoteles, 2020a: 92-95.

¹⁴² Aristoteles, 2020a: 95-97.

¹⁴³ Aristoteles, 2020a: 96.

¹⁴⁴ Aristoteles, 2020a: 97.

¹⁴⁵ Aristoteles, 2020a: 97-99.

¹⁴⁶ Aristoteles, 2020a: 99.

¹⁴⁷ Aristoteles, 2020a: 99-100.

¹⁴⁸ Aristoteles, 2020a: 101.

yardım istemek, bir insanı yüzüne karşı abartılı bir şekilde övmek ya da bir insanın iyi taraflarını överken kötü taraflarının üstünü örtmek, kendimizden daha yaşlı ve narin, hiyerarşik olarak üstün ve genel olarak bedenen daha dayanıksız kişilerin dayandığı zorluklara katlanamamak erdemden yoksun olan karakter kusurları utanca sebebiyet verir.¹⁴⁹

Yardımseverlik, iyilik etmek ve iyilik görmek ihtiyaç duyulduğunda hiçbir karşılık beklenmeden ve sadece yardımcı olunan kişiye yarar sağlamayı amaç edinen eylemler bütünü olarak tanımlanabilir. Yapılan iyilik gerçekten ihtiyacı olan kişilere hitap ettiğinde, önemli ya da elde edilmesi güç olan bir şeyi sağladığında değerlidir.¹⁵⁰

Acıma, yıkıcı ya da can yakıcı bir kötülüğün bunu hak etmemiş bir kişinin başına geldiğini, aynı kötülüğün bizim ya da arkadaşlarımızın başına da gelebileceğini düşünerek duyduğumuz bir duygulanımdır.¹⁵¹ Bir insanın başına hiçbir iyi şeyin gelmemesi ya da geldiğinde ondan yararlanma fırsatının bulunmaması, yaş karakter vb. alanlarda bize benzeyenlere, zaman ve mekân olarak bize yakın olan olaylar; bizlerde acıma duygulanımını uyandırır.¹⁵²

İnfial (hiddet), hak edilmeyen mutluluğun karşısında duyulan üzüntü duygulanımı olarak tanımlanabilir. “Hak etmedikleri yıkımlar yaşayanlar acıma duygulanımı uyandırdığı gibi, hak etmedikleri nimetlere sahip olanlar da infial duygulanımını uyandırır. İki duygulanım da aynı etik değerlere dayanır ve iyi ahlak belirtisidir.”¹⁵³ Aristoteles’e göre hak etmediği acılara katlanan insanlara acıdığımız gibi, hak etmediği mutluluğu yaşayan insanlara öfkelenmemiz gerekir. Hak edilmeyen her şey adil değildir. Bu sebeple hak etmediği mutluluğu yaşayanlara öfkelenmek adil olmayan bir duruma öfkelenmekle eş değerdir. Acıma ve infial duygulanımlarının en önemli ortak özelliği başımıza gelenleri değil, başkalarının başına gelenleri umursamamızdır. Her iki duygulanım da haklı ve dürüst olan insanları sevindirir.¹⁵⁴

Kıskançlık kendimiz için bir şey elde etmek istediğimizden değil, sadece benzerlerimizin (soy, akrabalık, yaş, ilgi alanı, itibar ve maddi durum) bu şeye sahip olması yüzünden duyduğumuz üzüntü olarak tanımlanabilir.¹⁵⁵

Son olarak ele alacağımız gıpta duygulanımı ise, “kanıya göre yüksek değer biçilen ve bizim de elde etmemiz mümkün olan şeylere doğaları bize benzeyen kişilerin sahip olduğunu

¹⁴⁹ Aristoteles, 2020a: 101-103.

¹⁵⁰ Aristoteles, 2020a: 106.

¹⁵¹ Aristoteles, 2020a: 107.

¹⁵² Aristoteles, 2020a: 108-110.

¹⁵³ Aristoteles, 2020a: 110.

¹⁵⁴ Aristoteles, 2020a: 110-112.

¹⁵⁵ Aristoteles, 2020a: 113-114.

görmeyen doğurduğu acıdır.”¹⁵⁶ Aristoteles’e göre cesaret, bilgelik, makam vb. nimetlere sahip olanlar gıpta edilir, bu sebeple gençler ve kendilerine büyük hedefler koyanlar gıpta duygulanımına yatkınlardır.¹⁵⁷

Aristoteles hatiplerin bu duygulanımlara hâkim oldukları ölçüde duygulanımları nasıl coşturup, nasıl dindireceğinin bilgisini de sahip olacağını düşünür. Sahip olunan bu bilgi, hatiplerin öne sürmüş olduğu argümanları desteklemek ve karşı taraftan gelen argümanları çürütebilmek açısından önemlidir.

Aristoteles insan için iyinin ne olduğunu soruşturduğu *Nikomakhos’a Etik* adlı eserinin II. kitabında duygulanımlara yer vermiştir. Aristoteles bu duygulanımlardan söz etmeden hemen önce, insansal erdemlerin çıkış noktasının ruh olduğunu belirtir.¹⁵⁸ Aristoteles ruh görüşünde, ruhu akıl dışı ve akıllı olmak üzere iki kısımda inceler. Akıl dışı olan bu kısım, bitkilerle ortak olan beslenme (*threptike*) özelliğine sahiptir. Bununla birlikte akıl dışı olan kısım, zaman zaman akıldan pay alan ve hayvanlarla ortak olan iştah (*oreksis*) özelliğine de sahiptir. Hayvanlarla ortak olan bu kısım, kimi zaman aklın sözünü dinler kimi zaman da ona karşı çıkarak, onunla çatışır.¹⁵⁹ Aristoteles buradan yola çıkarak erdemleri düşünce ve karakter erdemi olmak üzere ikiye ayırır. Aristoteles, düşünce erdeminin eğitimle; karakter erdeminin de alışkanlıklarla (*ethos*) oluştuğunu düşünür. Dolayısıyla düşünce erdeminin oluşması, gelişmesi için deneyim ve zamana ihtiyaç vardır. Karakter erdemi ise bizde doğa vergisi olarak bulunmaz. Aristoteles’e göre doğal yapısı gereği başka türlü olan hiçbir şey (taşın yukarı gitmeye alışamaması, alevin aşağı doğru gidememesi) başka türlü alışkanlık edinemez. Bu sebeple erdemler ne doğal olarak ne de doğaya aykırı olarak edinilir. Aristoteles erdemleri edinebilecek doğal bir yapıya olduğundan söz eder. Erdemleri edindiğimiz bu doğal yapı ve alışkanlık sayesinde onları tam olarak geliştiririz.¹⁶⁰ Aristoteles’e göre “karakter erdemi hazlarla ve acılarla ilgilidir; nitekim haz uğruna çirkin şeyler yapıyoruz, acı yüzünden de güzel şeylerden uzak duruyoruz.”¹⁶¹ Bu sebeple Platon’un önermiş olduğu gibi haz ve acılara yönelik eğitimin çocukluktan başlatılması gerekir, doğru eğitim de budur. Aristoteles erdemlerin eylemler ve etkilenimlerle ilgili olduğunu düşünür. Her erdem ve her etkilenimi de haz ve acı izler. Dolayısıyla erdem, hazlar ve acılarla ilgilidir.¹⁶² Acı ve haz konusunu tartışmanın temeline alan Aristoteles, bizi tercihe ve kaçınmaya yönelten üç durumun var olduğundan söz eder. Bizi tercihe yönlendiren durumlar güzel, yararlı, haz veren

¹⁵⁶ Aristoteles, 2020a: 116.

¹⁵⁷ Aristoteles, 2020a: 116-117.

¹⁵⁸ Aristoteles, 2020b: 27.

¹⁵⁹ Aristoteles, 2020b: 27-30.

¹⁶⁰ Aristoteles, 2020b: 30-31.

¹⁶¹ Aristoteles, 2020b: 32.

¹⁶² Aristoteles, 2020b: 32.

olarak ele alınırken; bizi kaçınmaya yönlendiren durumlar ise çirkin, zararlı, acı veren olarak ele alınır. Bu durumlar karşısında iyi olan insan başarılı olurken kötü olan insan da başarısız olur. Bu başarılı olma veya olmama durumu özellikle haz için geçerlidir. Çünkü haz canlılarda ortaktır ve tercih konusu olan her şeyle birlikte bulunur.¹⁶³ Ayrıca bebeklikten itibaren bizimle beslenir; bundan dolayı yaşamın her türlü yanına sinmiş olan bu haz etkilenimini tümüyle kazıyabilmek zordur. Bu sebeple eylemlerimizi haz ve acıyı hesap ederek tasarlıyoruz.¹⁶⁴ Erdemin ne olduğuna ilişkin tartışmalar hız kazanırken, erdemin ruhta olup biten şeylerden -etkilenimler, olanaklar ve huylar- biri olabileceği üzerinde durulur. Arzu, öfke, korku, yüreklilik, kıskançlık, sevinç, sevgi, kin, özlem, hırs ve acımaya, genel olarak da haz ya da acının izlediği şeylere “etkilenim” diyen Aristoteles; bu duygulanımlardan etkilenmemizi -sözgelimi öfkelenmemizi ya da acıyabilmemizi- sağlayanlara “olanak” adını verirken; etkilenimlerle ilgili olarak iyi ya da kötü şeylere de “huy” (*diathesis*) adını verir. Huylardan söz ederken duygulanımlara ilişkin aldığımız tavırlara göre huyların iyi ya da kötü olduğundan söz eder. Örneğin öfkelenmeyle ilgili olarak aşırı ya da gerekenden az öfkelenmenin kötü olduğundan söz ederken; orta şekilde öfkelenmenin iyi olduğundan söz eder.¹⁶⁵ Bu bütün etkilenimler (*Pathos*) için geçerlidir. Aristoteles’e göre erdemler ile kötülükler etkilenim değildir. Erdemler ile kötülüklerle göre bize iyi ya da kötü denir ve etkilenimlere göre değil erdemler ile kötülüklerle göre övülür ya da kınanırız.¹⁶⁶ Ayrıca kendi tercihimizle öfkelenmez ya da korkmayız, oysa erdemler bazı tercihlerdir. Etkilenimlerle ilgili olarak harekete getirildiğimiz söylenirken erdemlerle ilgili olarak belli bir şeye yatkın olduğumuz söylenir. Bu sebeple erdemler olanak da değildir; nitekim sırf etkilenme olanağına sahip olduğumuz için iyi ya da kötü olarak övülmez ve yerilmeyiz. Olanaklar bizde doğal olarak vardır, oysa doğal olarak iyi ya da kötü olmayız.¹⁶⁷ Aristoteles’e göre “erdemler etkilenim ve olanak olmadığına göre geriye onun huy olması kalıyor.”¹⁶⁸ Aristoteles erdemin bir çeşit huy olduğunu kabul eder fakat bununla yetinmez. Erdemin nasıl bir huy olduğunu sorgulamaya başlar ve şöyle söyler: “Her erdem neyin erdemi ise, onun iyi durumda olmasını ve kendi işini iyi gerçekleştirmesini sağlar.”¹⁶⁹ Dolayısıyla Aristoteles’e göre insanın erdemi, insanın iyi olmasını ve kendi işini iyi gerçekleştirmesini sağlayan huy olarak ele alınabilir.¹⁷⁰

¹⁶³ Aristoteles, 2020b: 33.

¹⁶⁴ Aristoteles, 2020b: 33.

¹⁶⁵ Aristoteles, 2020b: 35.

¹⁶⁶ Aristoteles, 2020b: 35.

¹⁶⁷ Aristoteles, 2020b: 35.

¹⁶⁸ Aristoteles, 2020b: 35-36.

¹⁶⁹ Aristoteles, 2020b: 36.

¹⁷⁰ Aristoteles, 2020b: 36.

İnsan erdeminin doğal yapısını sorgulandığında bunun ancak orta olma halinde mümkün olabileceği sonucuna giden Aristoteles, erdemi şu şekilde tanımlar:

O halde erdem, tercihlere ilişkin bir huy: Akıl tarafından ve akli başında insanın belirleyeceğiyle belirlenen, bizle ilgili olarak orta alanda bulunma huyudur. Bu, biri aşırılık, öteki eksiklik olan iki kötülüğün ortasıdır; kötülük etkilenimlerde ve eylemlerde gerekenden aşırısı ya da eksiklidir, erdem ise ortayı bulma ve tercih etmedir.¹⁷¹

Aristoteles bu orta olma halini, *-Retorik* adlı eserinde tanımlarını ayrıntılı bir şekilde verdiği- duygulanımlar bağlamında da ele alır. Örneğin Aristoteles, haksız yere iyi durumda olanlar karşısında acı duyma anlamına gelen infiali (hiddeti); iyi durumda olan herkes karşısında acı duyma anlamına gelen kıskançlık ile başkasının acı duymasına sevinmek anlamına gelen hasetin ortası olarak belirler.¹⁷² Bu örneği diğer duygulanımlara uyarlamak da mümkündür.

Aristoteles'e göre insan karakteri ya da huyları, birtakım davranışlar üzerinden şekillenerek yapa yapa alışkanlık haline gelir. Dolayısıyla bu alışkanlıklar insanın ahlaki yönüne de etki eder. Bu davranışlar sonucunda insanların iyiye ya da kötüye yönelme biçimleri açığa çıkar. İnsanlar erdemlerden pay aldıkları ölçüde ahlaka uygun davranışlar sergilerler. Bu nedenledir ki hem duygulanımların hem de erdemlerin insan karakteri üzerinde etkisi oldukça fazladır.

Aristoteles *Retorik* adlı eserinde tanımladığı ve *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde karakter erdemi altında incelemiş olduğu duygulanımları, *Ruh Üzerine* adlı eserinde hem beden hem de ruhun etkilenimleri olarak ifade eder.¹⁷³ Aristoteles ruhu, Platon'dan farklı olarak bedenden farklı, ölümsüz, aşkın, tinsel bir töz olarak ele almaz. Ona göre ruhun bedenden ayrı bir varlığı yoktur.¹⁷⁴ Ayrıca ruhun bedenle ilişkisi sona erdiği zaman yani ölüm olayında ruh varlığını devam ettiremez.¹⁷⁵ Dolayısıyla Aristoteles'in ruh anlayışına göre ruh ölümsüz değildir. Ayrıca Aristoteles, ruhun farklı yetilerini Platon gibi onun ayrı kısımları veya ayrı ruhlar olarak görmek yerine bir aynı hiyerarşinin üstteki altındakini içeren farklı aşamaları veya basamakları olarak ele alır.¹⁷⁶ Aristoteles'in daha önce ruhu akıl dışı ve akıllı olarak iki kısımda incelediğini belirtmiştik. Aristoteles ruhun akıllı kısmının yalnızca insanlarda bulunduğunu düşünür. Ruhta bulunan bu akli teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırır. Aristoteles'e göre teorik aklın ilkesi düşünce, pratik aklın ilkesi ise arzudur.¹⁷⁷ Teorik akıl bilginin ilk ilkelerini araştırır, pratik akıl ise, gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası

¹⁷¹ Aristoteles, 2020b: 37-39.

¹⁷² Aristoteles, 2020b: 40.

¹⁷³ Aristoteles, 2019: 37.

¹⁷⁴ Aristoteles, 2019: 91.

¹⁷⁵ Arslan, 2007: 218.

¹⁷⁶ Arslan, 2008: 317.

¹⁷⁷ Arslan, 2007: 227.

olarak arzuları, istekleri disipline eden akıldır.¹⁷⁸ Pratik akıl insanın eyleyen yanıyla ilgilenir. Aristoteles eylemlerin esas ilkesi olarak arzuyu veya iradeyi ele alır. Ona göre doğru eylem, akıllı bir arzunun veya arzuya sahip bir aklın eseridir.¹⁷⁹ Aristoteles insanda var olan duygulanımların, arzuların, tutkuların, isteklerin, sevginin ilkesinin pratik akıl olduğunu düşünür.¹⁸⁰ “Pratik aklın konusu olan erdemler, duygulanımlar karşısında alınan tavırlar ve eylemlere ilişkin olduğundan, duygulanımlar pratik aklın alanındadırlar.”¹⁸¹ Hayvanlar iştahlarına (arzularına) uygun eylemler, insan iştahlarını aklın kararlarına uydurarak eyleyebilir. Dolayısıyla pratik akıl iştahları (arzuları) denetleme, akla uygun hale getirme ve insanın iştahlara (arzulara) ilişkin tavırlarını belirleme noktasında önemli bir rol oynar. Aristoteles duygulanımları pratik aklın alanına konumlandırırken, Platon ruh anlayışında duygulanımları, ruhu aşağı çeken, ruhun hareketinin uyumunu bozan, ruhun akıl dışı tarafına konumlandırır. Aristoteles bunun tersine arzunun ruhu harekete geçirdiğini düşünür.¹⁸² Platon ve Aristoteles’in ruh anlayışı ve duygulanımların ruhta yer alan konumu hakkındaki görüşleri arasında farklılık olmasına karşın, duygulanımların belirlemiş oldukları kriterlerle (doğru bir eğitimle ve ölçülü olma) insan hayatına faydalı olacağı üzerinde uzlaştıkları açıktır. Bu durum Stoa felsefesinde nasıl ele alınabilir? Duygulanımlar insan hayatında fayda sağlayabilir mi? Stoa felsefesinde duygulanımlar nasıl konumlandırılır? Bu sorulara cevap verebilmek için öncelikle Stoa felsefesini ele almamız gerekmektedir.

¹⁷⁸ Kaya, 2014: 96.

¹⁷⁹ Arslan, 2008: 327.

¹⁸⁰ Arslan, 2007: 226-229.

¹⁸¹ Kuşçu, 2010: 143.

¹⁸² Arslan, 2007: 227-228.

İKİNCİ BÖLÜM

STOA FELSEFESİNDE DUYGULANIMLAR (PATHOS)

2.1. Stoa Felsefesinin Düşünsel Kökleri

Kuruluşundan bu yana felsefe tarihinde pek çok filozofu ve otorite olarak kabul edilebilen kurumları (Roma Devleti ve Hristiyanlık¹⁸³) etkileyen Stoa felsefesi, değişen ve gelişen eklektik yapısı dolayısıyla felsefe tarihçileri bakımından üç dönemde ele alınır. İlk dönem M.Ö. III. yüzyılda “Eski Stoa” olarak adlandırılan kuruluş dönemidir. Bu dönemin temsilcileri Kitionlu Zenon, Asoslu Kleanthes ve Tarsuslu Khrysippos’tur. Stoa felsefesinin kurucusu Zenon, dönemin Fenikeli yerleşimcilerini kabul etmiş olan Kıbrıs adasının Kition şehrinde doğdu. Diogenes Laertios’un *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı eserinde aktardığına göre Zenon ortalama otuz yaşlarında Fenike’den gemiyle erguvan boya getirirken, geminin Pire yakınlarında batmış olması onun Atina’ya¹⁸⁴ gelmesine neden olur. Zenon döneminin kahinlerine “en iyi nasıl yaşanır?” diye sorduğunda, kahinler, tanrının yanıt olarak Zenon’un ölülerle ilişki kurmasının onu “en iyi yaşama” sevk edeceğini belirttiğini aktarırlar.¹⁸⁵ Zenon bu kehaneti doğru bir şekilde anlayarak eski yazarların eserlerini okumaya

¹⁸³ Daha detaylı bilgi için bkz. (Berk, 2018: 27-43).

¹⁸⁴ Atina, dönemin entelektüel ikliminin hâkim olduğu bir coğrafyadır. “Zenon’un Atina’da yer aldığı dönemlerde Platoncu Akademia’nın başında Polemon; Aristotelesçi Lykeion’un başında Theophrastos, Sokratesçi Euklides ve Eubulides’in kurmuş olduğu Megara’da Diodorus Kronos ve Stilpon, Antishenes’in kurmuş olduğu Kynik okulunun başında Krates, Kyreneli Aristippos’un kurduğu Kyrene okulunun başında ise tanrıtanımsız Theodoros yer alıyordu” (Brun, 2020:14). Diogenes Laertios’un aktardığına göre Zenon, Kynik Krates’in öğrencisiydi, daha sonra Megara okulunun başında yer alan Stilpon’u ve ardından Platoncu Akademia’nın başında yer alan Ksenokrates ve Polemon’u on yıl boyunca dinlemiştir. (Laertios, 2020: 297). Dolayısıyla Zenon’un ele alınan bu isimleri tanıdığı ve düşünceleri hakkında bilgiye sahip olduğu söylenilebilir. Fakat Zenon’un kendi felsefi görüşlerini geliştirirken bu düşüncelerin hangisinden ne ölçüde etkilenip etkilenmediğini “kesin bir şekilde” söylemek zordur.

¹⁸⁵ Kehanetlerin (*mantikē*) felsefe tarihinde ve filozofların felsefeye yönelmelerinde büyük bir etkisi vardır. Örneğin: Delphoi kehaneti bize “yaşayan hiçbir insanın Sokrates’ten daha akıllı ve bilge olmadığını” aktarır (Platon, 2020b: 35-36). Sokrates yaşayan en bilge insan olmadığının bilinciyle bu kehanetin doğruluğunu araştırmak için -kendilerini bilge olarak nitelendiren- döneminin farklı meslek gruplarıyla yapmış olduğu soruşturmalarda, bu insanların bildiklerine emin oldukları birtakım bilgileri, aslında bilmediklerini ispatlamaktaydı (2020b: 36-38). Sokrates ardından bu kehanetin kendisine atfedilmesinin nedenini, “kendisinin aslında bilgeliğin hiçbir değerinin olmadığını bilmesinden kaynaklanıyor olabileceği” şeklinde yorumlar (2020b: 38). Sokrates’in insanların neyi bilip neyi bilmedikleri üzerine yapmış olduğu bu sorgulamalar bu kehanetin, Delphoi tapınağında yazan: “Kendini Bil” öğüdüyle özdeşleşmesine neden olur. Sokrates’i felsefeye yönlendiren en önemli nedenlerden biri bu kehanettir. Bu kehanetin özdeşleşmiş olduğu “Kendini Bil” öğüdünden, -genel olarak kehanet düşüncesini, her ne kadar reddetse de- Kynik Diogenes de etkilenmiştir. (Kynik Diogenes’in “Kendini Bil” öğüdünden etkilenmiş olacağına ilişkin aktarımlar için bkz. Antisthenes ve Diogenes, 2020: 47, D9). Dolayısıyla kehanet Sokrates’i ve Kynik Diogenes’i felsefeye yönlendirdiği gibi Zenon’u da felsefeye yönlendirmiştir. Felsefeye yönelmelerinde etkili olan kehanet fikrine bakış açılarının benzerliği Stoa Felsefesinin düşünsel kökleri bağlamında dikkate değer bir benzerliktir. Nitekim kehanet fikri Stoa Felsefesinde -özellikle erken ve orta dönemde- önemli bir yer tutar. Öyle ki Diogenes Laertios; Zenon, Khrysippos, Poseidonios ve Athenodoros’un eserlerinde, tanrısal öngörünün var olduğu için kehanet ilminin bu filozoflar için önemli olduğunu aktarır. Buna karşılık Panaitios’un kehanete inanmayan ender Stoacı filozoflardan biri olduğundan da söz eder (Laertios, 2020: 351).

başlar. Zenon Atina’da bir kitapçı dükkanında Ksenophon’un *Sokrates’ten Anılar* adlı eserini okuduktan sonra kitapçıya bu eserden çok büyük bir keyif aldığını ve eserde sözü edilen dikkate değer insanları nerede bulunabileceğini sorar. Kynik Krates tam o sırada oradan geçmektedir. Kitapçı Krates’i göstererek Zenon’a onu izlemesini salık verir. Zenon o günden sonra Krates’in öğrencisi olur.¹⁸⁶ Zenon bu sayede felsefeyle tanışmış olur. Diogenes Laertios’un aktardığına göre Zenon, *Devlet* adlı eserini yazdığı zaman bazıları şaka yollu bu eseri köpeğin kuyruğuna¹⁸⁷ yazdığını söylerler.¹⁸⁸ Bu ifade Zenon’un kendi felsefi düşüncelerini geliştirirken Kynik felsefe geleneğinden etkilendiğini göstermektedir. Nitekim Stoa felsefesi hareket noktasını Kynik felsefe geleneğinden alır. Stoa felsefesi hareket noktasını her ne kadar Kynik felsefe geleneğinden almış olsa da iki öğretinin birbirinden ayrıldığı durumlar da söz konusudur. Bu ayrımları ele almadan hemen önce Kynik felsefe geleneğini kısaca ele almamız gerekmektedir.

Kynizm düşünsel köklerini Sokrates’ten alan, yani M.Ö. V. yüzyılda bulunup M.Ö. IV. yüzyılda hâlâ devam eden Antik Yunan felsefe tarihinin en marjinal düşünce sistemidir. Bu düşünce kendini teorikten çok pratik alanda gösterir. Dolayısıyla Kynik felsefe geleneği, bir yaşam felsefesidir. Bu felsefi düşünce sisteminin kurucusu, Sokrates’in yakın bir takipçisi olan ve Ksenophon’un *Şölen* adlı diyalogunda konuşmacı olarak yer verdiği, Antisthenes’tir.¹⁸⁹ Bu düşünce sistemini ilk olarak Antisthenes, daha sonra Sinoplu Diogenes, ardından da Zenon’un hocası Krates temsil eder. Kynik felsefe geleneğinin düşünce yapısını geliştiren, felsefe tarihi ve edebi eserlerde büyük bir üne sahip olmasını sağlayan en önemli filozof, kuşkusuz Diogenes’tir. Bu ünü sağlayan en önemli unsur, Kynik felsefe temsilcilerinin Sokrates’ten miras almış olduğu “ironi”nin acı alaylı kavrayışını kendi içlerinde saklı tutmalarıdır. Sokratesçi bir ekol olan Kynizmin daha sonra Stoa felsefesini de etkileyecek en temel özelliklerini ele almak gerekirse, doğaya yönelme vurgusu¹⁹⁰, insanların değer vermiş olduğu maddi unsurları (zenginlik¹⁹¹, mal¹⁹², mülk¹⁹³ bunların yanı sıra soyluluk

¹⁸⁶ Laertios, 2020: 297-298.

¹⁸⁷ “Kynizm” adı Antikçağda farklı şekilde açıklanmıştır, ama kesinlikle Grekçe ‘kyon’, ‘köpek’ sözcülüğüyle ilişkilidir. Kynikler orta halli çağdaşlarının gözünde köpek gibi davranan insanlardı ve onların da, alaya alma amacını taşıyan bu adı benimsediği, adeta saygın bir ad haline getirdiği tahmin edilir” (Luck, 2011: 15). Nitekim Kyniklere ilişkin bize en eski bilgiyi veren Aristoteles, *Retorik* adlı eserinde Kyniklerden “Köpek” diye söz eder. “Köpek Attikalıların ortak yemek alanının meyhane olduğunu söylüyordu” (Antisthenes ve Diogenes, 2020: 56, D37).

¹⁸⁸ Laertios, 2020: 298.

¹⁸⁹ Laertios, 2020: 252.

¹⁹⁰ Diogenes sağa sola doğru koşuşturan bir fareyi izlerken farenin ne yatacak yer aradığını, ne karanlıktan çekindiğini, ne de zevkli görünen bir şeyin peşinden koştuğunu fark edince içinde bulunmuş olduğu zorlukları doğaya uygun yaşayarak aşabileceğini anladı (Laertios, 2020: 261).

¹⁹¹ “Erdem, zengin bir devlette de bir [zenginin] evinde de kendine yer bulamaz.” (Luck, 2011: 145 fr.306). Stoa Felsefesinin zenginliğe olan bakış açısı Kynik felsefe geleneğiyle benzerlik içerir. Öyle ki Cicero, *Stoacıların Paradoksları* adlı eserinde zenginlikten şu şekilde söz eder: “[...] Zenginliğin ölçütü malın mülkün değeri değil,

ve şöhret¹⁹⁴) umursamayıp en azla yetinebilme¹⁹⁵ ve kendini hiçbir ulusa veya hiçbir yönetim yapısına ait hissetmeyip, kendini dünya vatandaşı (*kosmopolites*)¹⁹⁶ olarak tanımlamak. Kynikler öğretilerinin bu temel özelliklerini sağladıkları ölçüde erdemli ve özgür bir hayat süreceklerini düşünürler. “En geniş anlamda özgürlük (*eleutheria*) Kynik etiğinin en yüce amacıdır.”¹⁹⁷ Toplumsal değerlerin önemsenmemesi, eleştirilmesi ve çoğunluk tarafından değer verilen şeylerin aslında değersiz olduğunun dile getirilmesi; bireyselliğin ve özgürlüğün önemsenmesi, özgürlüğün ancak ve ancak insanın kendiyle yetinmesiyle bir başka varlığa bağımlı kalmaksızın gerçekleşebileceğini düşünmek; zenginliğin mal mülk ile değil, zihniyet ile elde edileceğini düşünmek Kynik felsefe geleneğinin temel karakteristik özelliğidir. Kynikler için “felsefe, yaşamın kaçınılmaz bunalımlarına ve sınavlarına, ama özellikle Sokrates’te olduğu gibi ölüme de hazırlık olmalıdır, bunu da ancak etik başarabilir. Geçerli olan, yaşamdan beklenenleri azaltmak ve katı bir çilecilikle dayanıklılık kazanmaktır.”¹⁹⁸

Özelliklerini kısaca ele aldığımız Kynik felsefe geleneğinin Stoa felsefesinden ayrıldığı temel birtakım unsurları vardır. Bu unsurların başında Kynik felsefe geleneğinin mevcut toplumsal yaşamı, kurumları, politik düzeni reddetmesi yer alır. Stoa felsefesinde ise böyle bir durum söz konusu değildir. Nitekim -orta Stoa döneminin etkisiyle- Roma İmparatorluğunu ve -geç dönem Stoa felsefesi temsilcilerinden biri olan- Roma İmparatoru Marcus Aurelius’u etkisi altına alan Stoa felsefesi, mevcut yönetim şekillerinde toplum olmanın önemini vurgulamıştır.¹⁹⁹ Kynikler felsefenin konusunu etiğe indirgerken, Stoacılar ise etiğin yanına fiziği ve mantığı eklemiştir.²⁰⁰

Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı eserinde Stoacıların bu konuları ele alırken birtakım metaforlar kullandıklarını belirtir. Bu metaforlar şu şekildedir: İlk metaforda Stoacılar felsefeyi canlı varlığa benzetirler. Bu benzetmede mantık, kemik ve sinirlere benzetilirken; etik etli kısımlara, fizik de ruha benzetilir. İkinci metaforda

kişinin yaşam tarzı ve kültürüdür. Hırslı olmamak zenginlik, açgözlü olmamak kazanç getirir. Kuşkusuz, elindekinden tatmin olmak en büyük ve en sağlam zenginliktir” (Cicero. 2016a: 51).

¹⁹² “Mal varlığına aşırı düşkün olan bir adamın evinde misafir edilmişti, evde gördüklerini umursamayan Diogenes boğazını temizledi ve etrafına baktı, en yakın nokta olarak doğrudan ev sahibine tükürdü. Adam öfkeye kapıldı ve niçin bunu yaptığını sordu, Diogenes evde sahibinden başka tükürülmeye uygun bir şey olmadığını söyledi. [...] Nitekim toplumlar içinde en değersiz yerlere tükürülmesi evrensel bir adettir” (Antisthenes ve Diogenes, 2020: 100, D189b).

¹⁹³ “Yığınla servet biriktirenlere ‘aşırı yoksullar’ derdi” (Antisthenes ve Diogenes, 2020: 99, D184).

¹⁹⁴ “Soyluluk, şöhret ve bu tür şeylerle alay eder ve onların ahlaki kusurların gösterişli süsler olduğunu söylerdi” (Antisthenes ve Diogenes, 2020: 102, D196a).

¹⁹⁵ “Bir gün bir çocuğun avucuyla su içtiğini görünce heybesindeki tası atarak şöyle dedi: ‘Bu çocuk sade yaşamda beni yendi.’ Aynı şekilde bir çocuğun tasını kırıp mercimeği ekmeğin arasına koyduğunu görünce kendi tasını fırlatıp attı” (Antisthenes ve Diogenes, 2020: 74, D100a).

¹⁹⁶ “Nereli olduğu sorulunca, ‘Dünya vatandaşıyım,’ dedi” (Antisthenes ve Diogenes, 2020: 124, D290).

¹⁹⁷ Luck, 2011: 24.

¹⁹⁸ Luck, 2011: 23.

¹⁹⁹ “Kovana yararlı olmayan, arıya da yararlı değildir” (Aurelius, 2020: 64).

²⁰⁰ Laertios, 2020: 313.

Stoacılar felsefeyi yumurtaya benzetirler. Bu benzetmede yumurtanın kabuğu mantığa benzetirlerken; akı etiğe, sarısı da fiziğe benzetilir. Stoacılar ele aldıkları son metaforunda ise felsefeyi bir tarlaya benzetirler. Bu benzetmede tarlayı saran çit mantığa benzetilirken; tarladan elde edilen ürün etiğe, toprak ve ağaçlar fiziğe benzetilir. Ya da felsefeyi, sağlam surlarla çevrilmiş ve aklın gösterdiği yolda yönetilen bir kente benzetirler. Stoacılara göre bu parçaların (konuların) hiçbirisi bir diğer parçadan ayrılmış değildir. Bu parçalar aksine iç içedir.²⁰¹

Felsefenin bu üç konu içerisinde incelenmesi özellikle erken dönem Stoa felsefesinin üzerinde uzlaştığı en önemli konudur. Fakat felsefenin yapılması için ele alınan bu üç konunun, sıralama bakımından hangisinin daha önce yer alacağı üzerinde birtakım görüş ayrılıkları mevcuttur. Nitekim Diogenes Laertios'un da aktardığı gibi kimi filozoflar ilk sıraya mantığı, ikinci sıraya fiziği, üçüncü sıraya da etiği koyarlar. Bu filozoflar Zenon, Khrysippos, Arkhedemos ve Eudromos olarak ele alınabilir. Ptolemaisli Diogenes ilk sıraya etiği yerleştirirken, Apollodoros ise etiği ikinci sıraya koyar.²⁰²

Stoacıların etik görüşlerinin²⁰³ temelinde Kynik felsefenin oluşumunu da etkileyen Sokratesçi izler bulunur. Sokrates'in hem etik üzerine düşünceleri hem hayatı ve kişiliği hem de erdemlilik, mutluluk ile ilgili ana tezleri Stoacı filozofları etkilemiştir. Eski Stoa Felsefesinde Sokratesçi düşüncelerden en çok etkilenen filozoflar Zenon ve Khrysippos'tur.²⁰⁴ Zenon'dan sonra Stoa okuluna başkanlık eden ve Stoa okulunun iyi bir temsilcisi olan Kleanthes, felsefenin konularını; diyalektik, retorik, etik, politika, fizik ve tanrıbilim alt başlıklarında inceler. Orta dönem Stoa felsefesinin temsilcileri olarak ele alacağımız Panaitios ile Poseidonios ise felsefenin konularında ilk sırayı fiziğe verirler.²⁰⁵ Felsefenin -özellikle eski ve orta Stoa döneminde- ele alınan bu üç konusunda sıralama her ne kadar değişkenlik gösterse de üzerinde bir uzlaşım olduğu kesindir. Stoa felsefesinin Kynik felsefeden miras edindiği doğalcılığı, erdemin doğaya yönelmek olduğu düşüncesini göz önünde bulundurduğumuzda felsefenin konuları arasında yer alan “fiziğin; kimi zaman bir başlangıç noktası ve felsefenin temeli, kimi zaman da bir varış noktası ve felsefenin serpilişi” olduğu anlaşılabacaktır.²⁰⁶

Stoacılar fizik görüşlerinin temel tezlerini oluştururken, Pre-Sokratik dönem filozoflarından biri olan, Herakleitos'tan etkilenirler. Herakleitos evrenin ilkesini belli

²⁰¹ Laertios, 2020: 313.

²⁰² Laertios, 2020: 313.

²⁰³ Stoacıların etik görüşleri çalışmamızın bir sonraki bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bkz. “Stoa Felsefesinde Etik.”

²⁰⁴ Arslan, 2008: 180.

²⁰⁵ Laertios, 2020: 313-314.

²⁰⁶ Brun, 2020:36.

ölçülere göre yanıp sönen, belli yasalara göre varlıkları oluşturan Ateş olarak tanımlar.²⁰⁷ Herakleitos Ateş'in varlıkları oluşturduğu bu yasayı *logos*²⁰⁸ olarak adlandırıyordu. Stoacıların fizik görüşlerinde yer alan değişim, *logos* ve evrenin temelinde bulunan ilkenin maddi-cisimsel olan ateş veya *pneuma*²⁰⁹ olduğu tezi; Stoa felsefesinin fizik görüşlerindeki Herakleitos etkisini gösterir.²¹⁰ Nitekim Zenon'dan sonra okulun başına geçen ve temsilciliği üstlenen Kleanthes'in düşüncelerinde bu etkiyi açıkça görmekteyiz. "[...] Stoacılar arasında evren üzerine olan açıklamalarında Herakleitos'u en yakından izleyen Kleanthes olmuştur. Evrenin temelinde bulunan asıl ilkenin ateş olduğundan hareketle, onu, tanrısal aklın taşıyıcısı ve aracı olarak görür. Ona göre, dünya ateşle başlar ve ateşle son bulur."²¹¹

Kleanthes'ten sonra okulun başına geçen ve Eski Stoa Felsefesinin son temsilcisi olan Khrysippos'un, felsefenin konuları arasında yer alan mantık üzerine yapmış olduğu çalışmalar önemlidir. Diogenes Laertios, Khrysippos'un mantık üzerine yapmış olduğu çalışmaların önemini vurgulandığını şu şekilde dile getirir: "Diyalektikte o kadar ünlü oldu ki, birçok kişi tanrılarda da diyalektik olsa, bu ancak Khrysippos'un diyalektiği olurdu, diye düşünüyordu."²¹² Khrysippos'un Stoa felsefesi için önemi de şu şekilde ifade edilir: "Khrysippos olmasaydı, Stoa olmazdı."²¹³ Khrysippos'un çok üretken bir filozof olduğunu yazmış olduğu eserlerden anlayabiliriz. Öyle ki Diogenes Laertios, Khrysippos'un 705'ten fazla eser kaleme aldığını belirtir ve bu eserler arasında 119 adet mantık, 43 adet ahlak yazısı başlığını içeren bir liste verir.²¹⁴

Khrysippos'tan sonra okulun başına M.Ö. II. yüzyılda sırasıyla Tarsuslu Zenon, Atinalıların 156'da Roma'ya elçi olarak gönderdikleri Babylonlu Diogenes, Tarsuslu Antipater, Rodoslu Panaitios ve Apameialı Poseidonios geçti. Öğretinin başında bu

²⁰⁷ "Herkes için aynı olan bu kosmos'u ne tanrılar ne de insanlar yarattı, o her zaman vardı ve var olacak: Her zaman var olan ateş belli ölçülere göre yanar ve belli ölçülere göre söner" (Herakleitos, 2020:20, D87). "Ateş her şeyin üzerine geldiğinde onları yargılayacak ve ele geçirecek" (2020: 20, D86).

²⁰⁸ LSJ'ye göre "*Logos*" sözcüğünün birden çok anlamı vardır. Bu anlamlar sözlükte şu şekilde ele alınır: "Hesaplama/hesaplaşma, para ya da hazine hesabı, toplama, ölçü, yasa, saygınlık, düşünce veya şeye verilen değer, ilişki, yazışma, oran/orantı, matematik, mantık, argüman; söz ve gerçeklik üstüne düşünme, gerekçe, zemin, akıl yürütme, dedikodu, küçümseyici söz, masal, tartışma vb." (Daha detaylı bilgi için bkz. <http://stephanus.tlg.uci.edu/lsg/#eid=65855> Erişim Tarihi: 05.04.2021).

²⁰⁹ LSJ'ye göre, *Pneuma* sözcüğünün kendisinden türediği *Pneo* fiil kökü "Patlama, rüzgâr" anlamlarına gelirken; *Pneuma* sözcüğü ise "solunan hava, nefes, şişkinlik, yaşam nefesi, ruh" anlamlarına gelir. (Daha detaylı bilgi için bkz. <http://stephanus.tlg.uci.edu/lsg/#eid=86569> Erişim Tarihi: 05.04.2021). "Kleanthes doğadaki esas yaratıcı gücün ateşle birlikte gelen sıcaklık olduğunu düşünüyordu. Daha sonraki dönemlerde Stoacıların ilk ilke olarak ateş yerine, hava ve ateşi kendinde içeren "sıcaklığı" kurucu fiziksel ilke olarak kabul ettikleri görülür." (Erkızan, 2018: 88.) Dolayısıyla Stoacılar bu sözcükten sıcak hava, soluk ve nefesi kastederler. Kullanılan bu sözcük Stoacıların ruha yönelik düşüncelerinde materyalist olduklarını anlamamıza da olanak sağlar.

²¹⁰ Stoacıların fizik görüşleri çalışmamızın bir sonraki bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bkz. "Stoa Felsefesinde Fizik."

²¹¹ Erkızan, 2018: 88.

²¹² Laertios, 2020: 365.

²¹³ Laertios, 2020: 366.

²¹⁴ Laertios, 2020: 369-376.

temsilcilerin yer aldığı dönem “Orta Stoa” olarak adlandırılır. Bu dönemin bütün filozoflarının Stoa felsefesine katkıları önemlidir fakat Panaitios’la Poseidonios öğretinin gelişmesi, yaygınlaşması ve diğer felsefi ekollerle tanışmasını sağlamaları bakımından daha dikkat çeken filozoflar olmuşlardır.

Rodos’ta doğan ve Antipater’in öğrencisi olan Panaitios,²¹⁵ Roma’ya gidip orada öğrencisi olarak yetiştirdiği P. C. Scipio Aemilianus Africanus ile arkadaş olur.²¹⁶ Panaitios, Scipio ile arkadaş olduktan sonra daha pek çok sayıda ünlü Romalı ile arkadaş olur.²¹⁷ Panaitios’un pek çok sayıda ünlü Romalı entelektüel arkadaşının olması, Roma’da yaşayan entelektüellerin Stoa felsefesinden etkilenmesine neden olur. Bu etkilenmeyle birlikte Roma’nın düşünce yapısı, Stoa felsefesine kapılarını açar. Roma’nın düşünce yapısının kapısını Stoa felsefesine açması çift taraflı bir etkilenmeye neden olur. Bu etkilenme, Helenistik kökene ait olan Stoa felsefesinin, Romalıları Helen kültüründen etkilemesi ve Stoa felsefesinin Roma kültüründen etkilenmesi bakımından çift taraflı olarak değerlendirilebilir. Orta Stoa Felsefesi, Helenistik dönemde yetişen Stoa felsefesinin temel doktrinlerini Roma’ya tanıtmayı bakımından bir köprü görevi görür. Stoa felsefesinin doktrinlerinin Roma’ya aktarımı Panaitios’tan sonra öğrencisi Poseidonios’la devam eder.

Suriye’nin Apameia şehrinde dünyaya gelen Poseidonios, M.Ö. 100 yılına doğru Akdeniz kıyılarını gezmesine olanak veren bir seyahate çıkar ve bu sırada Rodos’a gelir. Rodos’a geldiği bu süreçte Rodos’ta bir okul kurar.²¹⁸ Rodos’ta kurduğu bu okula günümüze eserleri aracılığıyla eski ve orta Stoa felsefesine ilişkin önemli bilgileri veren, dönemin önemli avukatı, hatibi ve siyasetçisi olan Marcus Tullius Cicero katılır ve Poseidonios’un öğrencisi olur. Cicero bu okulda Stoa felsefesine ilişkin önemli bilgileri edinir.²¹⁹ Stoa felsefesi, Cicero’nun Poseidonios’tan edindiği bu bilgiler sayesinde dönemin Roma İmparatorluğunda kendine yer bulur ve öğreti hızlıca yayılır. Poseidonios üretken bir filozof olması bakımından, Orta Stoa döneminin Khrysippos’u olarak ele alınır. “Poseidonios aynı zamanda bir coğrafyacı, etnograf, okyanus bilimcisi, mineralog, volkan bilimci, astronom,

²¹⁵ Molacı, 2021a: 19, 30fr.

²¹⁶ Molacı, 2021a: 13, 2fr.

²¹⁷ Brun, 2020: 21.

²¹⁸ Brun, 2020: 22.

²¹⁹ Stoa Felsefesine ilişkin önemli bilgileri edinen ve etkilenen Cicero’nun, Stoacı bir filozof olup olmadığı ya da Stoacıysa geleneksel Stoa düşüncesine ne kadar katıldığı tartışmalı bir konudur. Cengiz Çevik bu konuya, bize çevirisini sunduğu Cicero’nun *Devlet Üzerine* adlı yapıtının “Giriş” kısmında şu şekilde değinir: “Cicero, Stoa Felsefesinin temel ilkelerini farklı eserlerinde farklı şekillerde ele almıştır, kimileyin, *De Natura Deorum*’da olduğu gibi bir diyalogdaki konuşmacı aracılığıyla Stoa Felsefesini savunmuş, kimileyin de başka bir konuşmacı aracılığıyla onu eleştirmiştir. [...] *De Re Publica De Legibus, Tusculanae Disputationes, De Officiis* gibi eserlerinde ise Stoa Felsefesinin siyasi hükümlerini devlet odaklı geleneksel Roma anlayışı ile örtüştüğü ölçüde savunmuş ya da revize etmiştir. Dolayısıyla Cicero’yu belli bir felsefe ekolünü tümüyle benimsemiş bir filozof olarak görmektense, Roma’ya ve onun temsil ettiği değerlere olan bağlılığını ve kuşkucu bakış açısını göz önünde tutarak değerlendirmemiz gerekir” (Çevik, 2014: 43).

matematikçi ve tarihçidir.” Poseidonios’un etkin bir filozof olmasıyla Khryssippos’a benzetilmesi gibi, bu çok yönlülüğü de Aristoteles’e benzetilir.²²⁰

Orta Stoa döneminde yer alan evrenin en mükemmel evren olduğu, evrenin içinde kötüye yer vermeyeceği ve Tanrısal Öngörü düşünceleri Stoa felsefesinin Platoncu etkilerini gösterir.²²¹ Platon’un evrene ilişkin düşüncelerini ele aldığı *Timaios* diyalogunda Tanrı’nın [*Demiurgos*] bu evreni aşan, evrende zaten var olan varlıkları düzenleyen ve şekillendiren aşkın bir güç olduğundan söz etmiştik. Stoa düşüncesinde ise tanrı Platoncu bir tanrı olmaktan öte bu dünyaya içkin, *logos* veya akıl olarak tanımlanan bir tanrıdır. Orta Stoa döneminin Platoncu bir diğer etkisi de özellikle Khryssippos’un reddettiği; Platon’un, ruhu biri akıllı diğerleri de akıldışı olarak tanımladığı üç parçalı ruh anlayışını, Orta Stoa döneminde özellikle Panaitios ve Poseidonios’un benimsemiş olması Platoncu etkilenişin bir diğer örneği olarak ele alınabilir.²²² Stoa felsefesinin kökenine ilişkin tartışmaların coğrafi ve tarihsel arka planının getirmiş olduğu görüşler, en temelde İskender’in Doğu’yu fethetme ve Helenleştirme arzusunun ürünü olan Doğu seferlerinin gerçekleştirilmesinde yatar. Bu seferlerin gerçekleştirilmesi, Doğu-Batı sentezi halinde çift taraflı bir kültür etkileşimine sebebiyet verir. Bu kültür etkileşiminin yanı sıra Stoa felsefesinin oluşum ve gelişim evresinde yer alan kimi filozofların Doğu kökenli olmaları, Stoa felsefesinde Doğu düşüncesine ait birtakım izlerin olabileceğine yönelik görüşlerin ortaya çıkmasına neden olur.

Bu görüşlerden biri de Sedley’e aittir: Stoa felsefesinin ilk iki yüzyılı -Doğu ve Batı olarak nitelendirebileceğimiz- iki dünya arasındaki evlilik tarihidir. Stoa felsefesini kuran, yöneten başlıca figürlerin dikkate değer birkaçı dışında; pek çoğunun doğduğu coğrafya Doğu Akdeniz’de yer alırken, Stoa felsefesine kimliğini veren Yunanistan’ın kültürel metropolü Atina’ydı.²²³ Grant’a göre Stoacılık, her ne kadar Yunan topraklarında yer alan Atina’da, halka açık bir yerde verilen konferanslardan ortaya çıkmış olsa da -ve ayrıca Stoacılar kendilerini her ne kadar Sokratik okullardan biri olarak görseler de- bu, tamamen Yunan zekasının bir ürünü olarak kabul edilemez. Grant’a göre Stoa felsefesi, İskender’in fetihlerini izleyen Doğu ile Batı arasındaki etkileşimin meyvesidir. Kilikya ve Tarsus’un Doğu-Batı sınırında ilk merkezlerinden biri olarak yer alması bu etkileşimin en somut örneğidir.²²⁴ Stoa felsefesinin oluşumunda farklı kökenlerin yer alması ve etkileşimin Doğu-Batı sentezi olarak çift yönlü olması, öğretinin evrensel bir düşünce olma iddiasını güçlendirir. Fakat kendilerini

²²⁰ Arslan, 2008: 203.

²²¹ Arslan, 2008: 182-183.

²²² Arslan, 2008: 183.

²²³ Sedley, 2003: 8.

²²⁴ Grant, 1915: 273.

“dünya vatandaşı” olarak nitelendiren Stoacı filozofların kökenlerinden dolayı Stoa felsefesini bir coğrafya ya da kültüre mal etmek temelde Stoa felsefesinin öğretilerine aykırı olacaktır.

Öğretinin son dönemi ise MS. I ve II. yüzyıl arasında yer alan “Geç Dönem veya İmparatorluk Stoası” olarak adlandırılan dönemdir. Bu dönemin en önemli filozofları Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius’tur.²²⁵ Bu dönemde felsefenin konuları bağlamında ele alınan görüşler genelde etik temalı görüşlerdir. Geç Stoa Döneminin en üretken filozofu olan Seneca’nın, etik üzerine olduğu gibi fizik üzerine de yazmış olduğu birtakım eserler bulunmaktadır. Fakat bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşamamıştır.²²⁶

Seneca’nın günümüze ulaşan fizik konulu eseri ise *Doğa Araştırmaları* adlı eseridir. Bu eser doğrultusunda onun fizik görüşlerine büyük ölçüde ulaşabilmekteyiz. Bu eseri tamamen Stoacı bir doğa çalışması olarak nitelendirmek ilk bakışta yanıltıcı olabilir. Nitekim eserdeki doğayla ilgili açıklamaların önemli bir bölümünü, kendisinden önce yaşamış olan filozofların -özellikle Pre-Sokratik dönem Doğa filozofları ve Aristoteles’in- eserlerinden almıştır. Ele alınan fizik görüşler, filozofun eleştirel bakış açısıyla ya onaylanmış ya da reddedilmiştir. *Doğa Araştırmaları* adlı bu eserde hedeflenen amaç, insanın; doğanın (*physis*) bilgisine ererek, doğanın kusursuzluğunun farkına varması ve bu kusursuzluğu kendi ahlaki yaşayış tarzına benzetmesidir. Öyle ki doğanın bilgisine erişen insan, çoğunluğun önem verdiği dışsal unsurları küçümser ve kendisini ele geçirecek tutkulardan (korku, haz, keder vb.) sıyrılarak olgunlaşan bir zihne sahip olur. İnsan olgunlaşan zihni ve erişmiş olduğu doğa bilgisi sayesinde, ahlaki gelişimini tamamlar ve ölümü cesaretle karşılar.²²⁷ Seneca’nın günümüze ulaşan ve büyük ölçüde etik görüşlerini yansıtan eserleri şunlardır: *Ahlak Mektupları*, *Bilginin Sarsılmazlığı Üzerine* ve *İnziva Üzerine*, *Mutlu Yaşam Üzerine* ve *Yaşamın Kısıtlılığı Üzerine*, *Öfke Üzerine*, *Tanrısal Öngörü*, *Ruh Dinginliği Üzerine*.

Ahlak Mektupları adlı eser, dönemin Sicilya valisi Lucilius’a adanmıştır. Bu eser 124 mektuptan oluşur ve ilk mektuplar “ölüm, gönüllü fakirlik (*voluntaria paupertas*), bilgelik (*phronēsis*), zenginlik, mutluluk (*eudaimonia*)” gibi konuları ele alırken, daha sonraki mektuplar ahlak konularını işler. İlk 30 mektupta Epikouros’tan alıntılar bulunur. Bu mektuplarda Stoa felsefesinin rakibi olan Epikourosçuluğun etkileri gözlemlenirken, 69.

²²⁵ Geç Stoa Dönemi filozoflarının eserleri günümüze önceki dönemlerde kaleme alınan eserlerden daha çok ulaştığı için bu dönem filozoflarının bilgilerine kendi eserleri aracılığıyla, daha rahat ulaşabilmekteyiz.

²²⁶ Seneca’nın günümüze ulaşmayan “fizik” temalı eserleri şunlardır: “*De Motu Terrarum* [Deprem], *De Lapidum Natura* [Taşların Yapısı], *De Piscium Natura* [Balıkların Yapısı], *De Situ Indiae* [Hindistan’ın Konumu], *De Situ et Sacris Aegyptiorum* [Mısır’ın Konumu ve Kutsal Varlıkları], *De Forma Mundi* [Evrenin Biçimi]” Seneca’nın günümüze ulaşmayan “etik” temalı eserler şunlardır: “*Exhortationes* [Yüreklendirmeler], *De Officiis* [Görevler], *De Immatura Morte* [Erken Ölüm], *De Superstitione Dialogus* [Batıl İnanç Üstüne Söyleşi], *Quomodo Amicitia Continenda Sit* [Dostluğu Nasıl Korumalı], *De Matrimonio* [Evlilik], *De Paupertate* [Fakirlik], *De Misericordia* [Merhamet], *Ad Novatum Epistulae* [Novatus’a Mektuplar]” (Uzel, 2019: 16).

²²⁷ Seneca, 2018: 101-105, 204-205, 239-242.

Mektup’tan sonra Epikouros’tan yapılan alıntılarının tamamen sona erdiğiyle karşılaşırız. Seneca Vergilius, Horatius ve Lucretius gibi yazarların görüşlerinden de faydalanır. Öte yandan bu eserinde -özellikle 87-90. *Mektup*’ları arasında- Orta Stoa Dönem filozoflarından Poseidonios’a özel bir sempati beslediği dikkat çeker.²²⁸ Felsefi düşüncelerini oluştururken tek bir felsefi düşünceye bağımlı kalmaz. Bunu kaleme aldığı 45. *Mektup*’ta şu şekilde ifade eder: “Ben kimseye bağlanmadım, hiçbir otoritenin adını, damgasını taşımıyorum. Büyük insanlarımızın düşüncelerine inanıyorum ama kendi düşünceme de hak tanıyorum.”²²⁹ Seneca’nın düşünceleri ağırlıklı olarak Stoa felsefesine bağlı olmasına karşın, kimi zaman Poseidonios gibi eklektik bir yapı da içerir. Bir mektubunda -Horatius’un da dediği gibi- kendini çiçeklerden bal toplayan arılara benzetir ve Stoa düşüncesini eleştirmekten çekinmez. Filozofun dışsal unsurları küçümseme, hor görme düşüncesi ve doğaya yönelme vurgusu aynı zamanda Kynik felsefe geleneğinin düşünceleridir. Bu ortak düşüncelerin kullanımı onun Kynik felsefe geleneğinden etkilendiğini gösterir. Dolayısıyla erdemin yaşama ilişkin olumlu etkileri bağlamındaki bu görüşler Sokrates ve Platon’la benzerlik içerir. Son olarak eserde yer alan ortalama olanı yeğ tutma ve ölçülü olma düşüncesinde Aristoteles etkisinin yer aldığını söyleyebiliriz.²³⁰

Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine ve İnziva Üzerine adlı eserde bilgenin haksızlığa ve hakarete uğramasının mümkün olmadığından, diğer insanlardan üstün olduğundan,²³¹ bilgenin kendisine çekilmesinin önemi ve faydası vurgulanarak ne bilgenin devlete ne de devletin bilgeye katlanabileceği düşüncesinden hareketle bilgenin inzivaya çekilebilmesinin meşru olduğundan söz edilir.²³²

Mutlu Yaşam Üzerine adlı eserde insanın nasıl mutlu olabileceğine ilişkin soruşturmalar yürütülür. Bu soruşturmalar bağlamında “kendi doğasıyla uyumlu olan”, “iyi ve kötü zihin dışında başka bir iyi veya kötü diye tanımayan, ahlaki doğruluğa önem veren, erdemden hoşnut olan, şansın getirdiklerinin şımartmadığı ve parçalayamadığı, kendisine gerçek hazzın hazları küçümsemek olduğu düşüncesini benimsetmekten daha büyük bir iyilik yapamayacağını bilen”, “yazgısını seven (*amor fati*) ve aklın rehberliğinden ayrılmayan insan gerçekten mutludur” sonucuna ulaşılır.²³³ *Yaşamın Kısalığı Üzerine* adlı eserinde ise bilge insanın zamanın kıymetini bileceği için zamanı verimli geçireceğini, zamanı verimli geçiren insanlara da yaşamın kısa gelmeyeceği düşüncesi vurgulanır.

²²⁸ Seneca, 2019a: 324-325, 332, 346-347.

²²⁹ Seneca, 2019a: 152.

²³⁰ Seneca, 2019a: 68,73, 99,105,139,142,171-172,197,204-205,240,278,326-327,349-369,381-382,448-451.

²³¹ Seneca, 2020a: 9-12.

²³² Seneca, 2020a: 42-43.

²³³ Seneca, 2020b: 7-10.

Öfke Üzerine adlı eserde öfkenin nasıl bir tutku olduğunun soruşturması yürütülür. Öfkenin insan doğasına uygun olmadığı²³⁴, öfkenin zayıf (çocuklar, yaşlılar ve hastalar) olan canlılarda kolaylıkla ortaya çıkan bir tutku olduğundan söz edilir.²³⁵ Buna karşın kimi zaman öfke sonunda iyi sonuçlar ortaya çıkabilir fakat bu sonuçlar “herhangi bir kazadan sonra çıkabilecek iyi sonuçlardan farksızdır.”²³⁶ Dolayısıyla doğamıza uygun olmayan bu kusurdan kaçınmalıyız.

Tanrısal Öngörü adlı eserde, insanın tanrıdan ilahi bir kıvılcım aldığı, dolayısıyla insanın ancak tanrının öngördüğü bir yaşam tarzı sürmesi gerektiği düşüncesi aktarılır. Eserin ele aldığı en temel problem “Tanrısal öngörü olduğu halde, neden iyi insanların başına birtakım felaketler gelir?”²³⁷ sorusudur. Seneca tanrıların bile müdahale edemediği mutlak zorunlulukların olduğunu düşünür. Bu zorunluluklar tek tek insanların başına gelen felaketler ve yıkımların sorumlusudur. İnsanlar kötü yazgılara sahip olabilirler, fakat insanların kötü bir yazgısının olması tanrının insanları sevmediği anlamına gelmez. Stoa felsefesinde tanrı her şeye gücü yeten bir tanrı değildir. Bu düşüncüyü eserin giriş kısmında söylenen “tanrıların davasını üstleneceğim”²³⁸ ifadesinde de görmekteyiz. Seneca’ya göre talihin (*fortuna*) bizi sık sık ezmesi, sınaması bir mücadeledir ve bu bizim açımızdan olumlu karşılanmalıdır. Çünkü nasıl sürekli kullanılan bir uzuv dayanıklı ve güçlü hale geliyorsa, aynı şekilde insanın da talihe karşı kendini sunması onu talihe karşı dayanıklı hale getirecektir. Talihe karşı dayanıklı olan insan da tehlikelerden korkmayacak ve tehlikeleri küçümseyecektir.²³⁹

Ruh Dinginliği Üzerine adlı eserde, Serenus’un kapılmış olduğu huzursuzluk ve sıkıntı durumlarının çözümlemesini yapılır ve bu çözümlemeler sonucunda mutlu bir yaşamın “dinginlikle” (*ataraksia*) sağlanabileceği sonucuna ulaşılır. Dingin bir yaşam kamu işleri ve felsefeyle geçirilecek zaman ile mümkün olur. İnsanın yükümlülüklerini yerine getirmesi ve arkadaşlık bağları insanı dinginliğe ulaştırır. Zenginlik ve aşırılık ise insanı amaçladığı dinginlik hedefinden uzaklaştırır. Eserde sıkça vurgulanan dışsal unsurların küçümsemesi ve insana zarar verebileceği görüşü, Kynik felsefe etkisiyle bağdaştırılabilir.²⁴⁰

Kynik felsefe etkisi, varlığını bir zamanlar Nero’nun kölesi olan, azatlı ve zengin Epaphroditus’un kölesi Epiktetos’ta da sürdürür. Epiktetos köle olmasının getirdiği zorluklara rağmen Geç Stoa Felsefesinin en ünlü filozoflarından biri olmayı başarmıştır. Belki de onu

²³⁴ Seneca, 2020c: 14.

²³⁵ Seneca, 2020c: 27.

²³⁶ Seneca, 2020c: 26.

²³⁷ Seneca, 2019b: 31.

²³⁸ Seneca, 2019b: 31.

²³⁹ Seneca, 2019b: 67.

²⁴⁰ Seneca, 1999: 33-34, 55-56.

nl yapan yaşamış olduğu zorluklara karşı aldığı kararlı tutumlardır.²⁴¹ Azat edilmeden önce dönemin büyük Stoacı filozofu, Musonius Rufus’un derslerine katılmıştır. zgrlğine kavuştuğu zaman felsefeyle daha yakından ilgilenmiş daha sonra İmparator Domitianus’un kararıyla birlikte diğer filozoflarla beraber Nicopolis’e sürgün edilmiş ve orada kendi okulunu kurmuştur.²⁴² Epiktetos, Sokrates gibi yazılı hiçbir eser bırakmamıştır. Bugün onun düşüncelerine ğrencisi Flavius Arrianus’un tuttuğu notlar sayesinde ulaşabilmekteyiz. Bu notlar *Diatribai* (Konuşmalar) ve *Enkheiridion* (El Kitabı, Rehber) olmak üzere iki metinde ele alınmıştır. Bu metinlerdeki düşüncelerin Kynik felsefe geleneğiyle ne kadar ilişkili olduğu; ele alınan konuların benzerliği (dışsal unsurları kğmseme,²⁴³ bireysel özgürlük,²⁴⁴ doğaya göre yařam²⁴⁵) ve Stoa felsefesinde ele alınan “mantık ve fizik” konularının -aynı Kynik felsefe geleneğinde olduğu gibi- ele alınmayarak, felsefenin konusunun yalnızca etiğe indirgenmesi olarak ağıklanabilir. Epiktetos’a göre Diogenes ve Herakleitos kendilerine bağlı olmayan şeyleri nemsemediler bundan dolayı tanrıların şöleninde hak ettikleri değeri buldular ve tanrıların kuralını paylaştıkları için tanrısal oldular.²⁴⁶

Geç Dönem Stoa felsefesinin son temsilcisi ve dönemin Roma İmparatoru olan Marcus Aurelius ise Epiktetos’un sahip olmadığı bütün olanaklara sahip olmasına karşın, Stoacı bir filozof olarak anılmayı başarmış ve görüşlerini *Kendime Düşünceler* adlı eserinde aktarmıştır. Aurelius’un Epiktetos’tan farklı ve daha üst bir konumda yer alarak, Stoa felsefesini benimsemiş bir filozof olması, Stoa etiğinin evrensel olduğunu ve her zümreye hitap ettiğini kanıtlar niteliktedir. Bunun sebepleri belki de Stoa felsefesinin kökeni itibariyle eklektik bir yapı içermesi ve amağlanan “dünya vatandaşlığı” düşüncesinin öğretinin evrensel olma iddiasını güçlendirmesine bağlanabilir. Aurelius’un *Kendime Düşünceler* adlı eserine değinmek gerekirse, öncelikle bu eserin tamamen filozofun kendine öğütler verdiği; yayımlanmak için yazılmayan, günce niteliğinde, dilinin süsten uzak ve sade bir üslupla

²⁴¹ Epiktetos yoksul bir yaşam sürmesiyle beraber hasta ve zayıf bir bedeni vardı. Yoksul bir yaşam ve zayıf bir bedenini onu yapmak istediklerinden alıkoyamayacağını Epiktetos şu şekilde ağıklar: “Hastalık bedene engeldir, ahlak duyusuına (*proairesis*) o uygun grmedikėe engel değildir. Topallık bacağına engeldir, ahlak duyusuına değil. Başına bir şey geldiğinde, bunu kendine söyle; senin değil, başka bir şeyin engelle karşılaştığını göreceksin” (Epiktetos, 2020: 4-5, IX).

²⁴² Arslan, 2008: 211.

²⁴³ “İlerleme kaydetmek istiyorsan, dışsal unsurlara karşı hissiz ve algısı kapalı biriymiş gibi düşünülmesine izin ver. Hiçbir şey bilmiyormuş gibi düşünülmeyi iste. Birileri senin önemli bir insan olduğunu düşünse de sen kendine o kadar güvenme. Çünkü şurası kesin ki insanın aynı anda hem ahlak duyusuunu (*proairesis*) doğayla uyumlu tutması hem de dışsal unsurlara bağlılığını sürdürmesi imkansızdır, aksine insan kendisini bunlardan birine adadığında, kaçınılmaz olarak diğerini reddetmek zorundadır” (Epiktetos, 2020: 6, XIII).

²⁴⁴ Epiktetos’a göre bize bağlı olmayan şeyleri (beden, mal varlığı, n, makam ve eylemimizle belirlenmeyen her şey) istemek ya da kaçınmak insanın zgr olmasını engeller. “[...] Dolayısıyla zgr olmak isteyen biri başkalarına bağlı olan bir şeyi ne istesin ne de ondan kağınsın, aksi halde kle olması kaçınılmazdır” (Epiktetos, 2020: 6, XIV).

²⁴⁵ Epiktetos doğaya yönelik tutumunu şu şekilde ifade eder: “Yönetici ilkemin, her durumda doğayla uyumlu olmasını sağlayacağım” (Epiktetos, 1956: 107).

²⁴⁶ Epiktetos, 2020: 7, XV.

yazılan bir eser olduğundan söz etmemiz gerekmektedir. Aurelius'un düşüncelerine baktığımızda eserde ele almış olduğu ve sürekli yinelediği temalar evren (*kosmos*),²⁴⁷ yönetici ilke (*hegemonikon*),²⁴⁸ doğaya uygun yaşamak,²⁴⁹ ölüm,²⁵⁰ zaman (*khronos*),²⁵¹ her şeyin akıcılığı, değişim (*metabolē*),²⁵² dışsal unsurların geçiciliği²⁵³ ve yaşamın bir oyuna insanların da aktöre benzetilmesi,²⁵⁴ şeklinde özetlenebilir. Aurelius'un her şeyin akıcılığı, değişim, evren, akıl ve yönetici ilkeye ilişkin görüşleri Herakleitos etkisinde olduğunu gösterirken; yaşam, ölüm, dışsal unsurların geçiciliği ve doğaya uygun yaşam gibi temalar temelini Kynik felsefe etkisinden alan Stoacı düşünceleridir. Aurelius ayrıca etik görüşlerinde toplum olmanın önemini vurgular.²⁵⁵ Bu düşünce bağlamında Cicero, Aurelius'u incelemiştir.²⁵⁶ Bu düşünce Roma'nın temsil ettiği değerlerin Stoa felsefesine sirayet ettiğini göstermektedir. Stoa felsefesinin düşünsel kökleri Stoa düşüncesini anlamlandırabilmek için önemlidir. Çalışmamızın bu bölümünde Stoa düşüncesinin düşünsel köklerini ele almış bulunmaktayız.

²⁴⁷ Sık sık evrendeki her şeyin birbirine bağlı olduğunu ve birbirleriyle ilişkileri üzerine düşün. Çünkü her şey birbiriyle bağlantılı, dolayısıyla ilişki içindedir. Her şey devinimlerin gerilimi, maddenin birliği ve uyumu sayesinde bir başka şeyin sonucudur" (Aurelius, 2020: 60).

²⁴⁸ "Yönetici ilke kendini uyandıran, kendini değiştiren, kendini nasıl olmak istiyorsa öyle yapan, her şeyi nasıl görünmesini istiyorsa öyle yapandır" (Aurelius, 2020: 54).

²⁴⁹ "Doğaya uygun olan her düşüncenin ve her eylemin sana layık olduğuna inan; bunların ardından gelecek herhangi bir kınama ya da söz dikkatini dağıtmasın." "Doğaya uygun olan yolda yürüyeceğim, toprağa düşüp huzura kavuşuncaya kadar." "Düşünebilen bir canlı için doğaya göre davranmak da, akla uygun davranmak da aynı eylemdir" (Aurelius, 2020: 42, 66).

²⁵⁰ "Ölüm de doğum gibi doğanın gizemlerinden biridir. Biri evrenin öğelerinin birleşmesi, diğeriye ayrışmasıdır. Bunda da utanılacak, mantıklı bir canlıya uymayacak, ya da varoluş nedenine aykırı düşecek bir şey yoktur." "Ölüm üstüne: Eğer atomlardan meydana gelmişsek, ayrılmadır ölüm; bir bütünü oluşturuyorsak yok olma veya göç" (Aurelius, 2020: 31, 70).

²⁵¹ "Zamanın ve özün bütünlüğünü düşün hep; her şeyin bütün özle kıyaslandığında bir incir çekirdeği, bütün zamanla kıyaslandığında bir burgunun dönüşünden başka bir şey olmadığını düşün" (Aurelius, 2020: 106).

²⁵² "Her şeyin değişimle gerçekleşmesini sürekli düşün; bütünün doğasının en sevdiği şeyin var olanları aniden değiştirip yerine yenisini yapmak olduğunu düşünmeye alış. Çünkü var olan her şey, kendisinden var olacak şeylerin tohumudur aynı zamanda. Sense tohumların sadece toprağa ve rahme bırakıldığını sanıyorsun, ama bu çok bayağı bir fikir." "Her şey bir değişim içerisindedir. Sen de sürekli değişimin, bir bakıma bir çözülmenin içerisinde; evrenin tamamı da böyledir" (Aurelius, 2020: 37, 94).

²⁵³ "Ün üstüne: Ün peşinde koşanların akıllarını, hangi niteliklere sahip olduklarını, neleri tutkuyla istediklerini, nelerden korktuklarını, neyi takip ettiklerini düşün. Sonra kumların diğerlerinin üzerini örtüp öncekileri gizlemesi gibi, yaşamdaki olayların da sonra gerçekleşen diğer olaylar tarafından hızla gizlendiğini düşün" (Aurelius, 2020: 70).

²⁵⁴ Aurelius daha önce Khioslu Ariston ve Epiktetos'ta olan bu düşünceden kendisi de etkilenir. (Aurelius'un yaşamın bir oyuna, insanların da aktöre benzediği görüşe ilişkin aktarım için bkz. Aurelius, 2020: 132-133). Geç Dönem Stoa düşüncesinde yaygın olarak kullanılan aktör metaforunu ele alan ilk filozof Khioslu Ariston'dur (Arslan, 2008: 190). Epiktetos bu metaforu *Enkheiridion* adlı eserinde kullanır (Bkz. Epiktetos, 2020: 7-8, XVII).

²⁵⁵ "Kovana yararlı olmayan, arıya da yararlı değildir." "İş pişmanlık duymadan, acınma veya övgü beklentisi olmadan yapılmalı. Yalnızca tek bir şey istemelisin: Yaptığın işin toplumsal çıkara uygun olması. Aksi halde geri çekil." (Aurelius, 2020: 64, 93).

²⁵⁶ Cicero kaleme almış olduğu pek çok eserde toplumun esenliğinin önemini vurgular. Örneğin *Devlet Üzerine* adlı eserinde şöyle aktarır: "Doğa tarafından insan soyuna öyle büyük bir erdem gereksinimi ve öyle büyük bir toplum esenliğini koruma arzusu verilmiş ki, bu kudret hazzın ve boş vaktin tüm cazibesine üstün gelir" (Cicero, 2014: 115). "[...] İnsanlar arasındaki birliği ve toplumu koruma hedefini güden her yükümlülük bilme ve bilim yükümlülüğünden daha öncelikli olmalıdır" (Cicero, 2020a: 69).

Stoa felsefesinde “tutku ve duygulardan” söz etmeden hemen önce, “Stoa felsefesinin fizik-etik” ilişkisini incelememiz gerekmektedir.

2.2. Stoa Felsefesinde Fizik ve Etik: Pathos’a Doğru

Stoa düşüncesinde felsefenin konularından ve bu konulardan söz edilirken ele alınan metaforlardan daha önce söz etmiştik. Stoa felsefesinde Fizik-Etik ilişkisini ele alabilmemiz için, öncelikle Stoacıların fizik ve etik düşüncelerinden kısaca söz etmemiz gerekmektedir. İncelemeye ilk olarak Stoa felsefesinin fizik görüşlerini ele alarak başlayalım.

2.2.1. Stoa Felsefesinde Fizik

Stoacılar fizik öğretilerini en temelde, “çeşide” ve “türe” olmak üzere iki grupta ele alırlar. İlk grupta ele alınan inceleme alanları şu şekildedir: Cisimler (Bedenler), ilkeler, tanrılar, ögeler, sınırlar, yer ve boşluk. İkinci grupta yer alan inceleme alanları ise evren, ögeler ve nedenlerle ilgili alan olarak belirtilir.²⁵⁷

İlk grupta yer alan inceleme alanlarına değinmek gerekirse, Stoacılar cisimlere iki farklı tanım getirirler. Bu tanımlardan ilki “en, derinlik, yükseklik ve dirence sahip olan şey”²⁵⁸ olarak ele alınırken; ikinci tanım ise, “bir şey üzerinde etkiye bulunmak ya da başka bir şeyin etkisine uğramak” özelliğinin, cisimleri tanımladığını ifade ederler.²⁵⁹ Cisme verilen bu ikinci tanımın, Stoacıların önce Platon’da da bulunduğunu görmekteyiz. Platon, *Sofist* adlı diyalogunda dönemin materyalistlerini eleştirmek adına, Elealı Yabancı aracılığıyla varlığın ölçütünü “doğası gereğince bir şey üzerine etkisi olan ya da çok önemsiz bir etki eden etkisine maruz kalma gücünde olan şey gerçekten de vardır”²⁶⁰ diye belirler. Dönemin materyalistleri bir şeye var demenin koşulunu, o şeyin duyu organları aracılığıyla (görmek, dokunmak) algılanabiliyor olmasıyla açıklamaktaydı. Dolayısıyla cismi maddeye indirgemekteydiler. Platon dönemin materyalistlerine, ruhun varlığına ve ruha atfedilen birtakım niteliklere (akıllı olma, adil olma, erdemli olma, bilge olma) ilişkin sorular yöneltir. Bu sorularla birlikte Platon’a göre materyalistler ruhun maddi bir varlık olduğunu kabul etseler bile, ruha atfedilen özelliklerin maddi oluşlarından söz edemezler. Sonuç olarak atfedilen özellikler duyu organlarıyla görülmeyen şeyler oldukları için maddi değildirler ama bu o özelliklerin var olmadığı anlamına da gelmez. Dolayısıyla Platon’a göre, materyalistler duyu organlarıyla görülmeyen şeylerin cisim olduğunu söyleyemeyecekleri için görüşlerinin

²⁵⁷ Laertios, 2020: 345.

²⁵⁸ Laertios, 2020: 346; Molacı, 2020: 70.

²⁵⁹ Molacı, 2020: 70-71.

²⁶⁰ Platon, 2019: 91.

yanlış olduğunu kabul etmek zorundadırlar.²⁶¹ Platon’un materyalistleri eleştirirken getirmiş olduğu “etkileyen ve etkiye uğrayan şeylerin var olduğu” ölçütünü Stoacılar kabul etmekle birlikte materyalist tutumlarından da vazgeçmezler. Aksine materyalist düşüncelerini daha ileriye götürerek her şeyin maddi-cisimsel olduğundan söz ederler.²⁶² Stoacılar cisimlerin tek gerçek ve töz (*substantia*) olduğunu kabul ederler. Onlara göre cisimler maddelerin dayanağıdır, bütün diğer şeyler ise maddenin varlık tarzından başka şeyler değildir.²⁶³ Stoacılar bu düşüncülerinin bir sonucu olarak ruhu, erdemleri, duyguları, tutkuları ve tanrıyı maddi olarak görürler.

Stoacıların ilkeler hakkındaki görüşlerine gelecek olursak, Stoacılar “bir bütün olarak evrenin, daha özel olarak evreni meydana getiren varlıkların yani cisimlerin en genel anlamda kurucu unsurlarını, bileşenlerini kastettikleri”²⁶⁴ ilkeleri, “biri etkin diğeri de edilgin ilke”²⁶⁵ olmak üzere iki grupta ele alırlar. Stock’a göre iki ilkenin bulunması, şeylerin iki nedeni olduğu anlamına gelmez. Şeylerin tek nedeni etkin ilkedir. Edilgin ilke ise nitelik ve şekil almaya uygun olan, etkin ilkenin üzerinde etki etmiş olduğu maddi zemindir.²⁶⁶ Laertios’un aktarımına göre, edilgin ilke niteliği olmayan bir töz olarak ele alınırken, etkin ilke (*to poioun*) ise bu tözün içindeki neden olarak ele alınır.²⁶⁷ En belirgin işlevi “başka bir şeyin etkisine uğramak veya maruz kalmak (*paskhein*) olan” edilgin ilke, (*to paskhon*) “kendisinden herhangi bir şeyin çıktığı şey” olarak tanımlanan madde (*hylē*) ile özdeşleştirilirken; “en belirgin işlevi bir başka şeyi etkilemek (*poiein*) olan” etkin ilke ise, tanrı ile özdeşleştirilir.²⁶⁸

Stoacıların etkin bir ilke olan tanrı hakkındaki görüşlerine gelecek olursak, Stoacılar tanrıyı Herakleitos gibi yaratıcı bir ateş (*pyr tekhnikon*) olarak görmüşler, evrene içkin olan ve düzeni sağlayan bir akıl (*logos*) olarak nitelendirmişlerdir. Laertios’un aktarımına göre, Stoacılar tanrının “ölümsüz, akıllı, mutluluk içinde ya da zeki, ona hiçbir kötülüğün bulaşmadığı, dünyadaki şeylerle yakından ilgili, insan biçimli olmayan” fakat maddi bir varlık olduğundan söz ederler.²⁶⁹ Cicero’nun aktarımına göre ise Zenon, yıldızların, yılların, ayların ve mevsimlerin de tanrı olduğunu ifade eder. Zenon’un öğrencisi Ariston, tanrının duygulu ve canlı olduğundan kuşku duyar. Zenon’un bir diğer öğrencisi Kleanthes, Ariston ile birlikte dünyanın kendisinin tanrı olduğunu ifade eder. Kleanthes doğadaki akla ve ruha Tanrı adını verir ve tanrının her yöne doğru bir yayılım (*platos*) içerisinde olduğundan söz eder.

²⁶¹ Platon, 2019: 88-91; Arslan, 2008: 279-280.

²⁶² Arslan, 2008: 280.

²⁶³ Brun, 2020: 55.

²⁶⁴ Arslan, 2008: 283.

²⁶⁵ Laertios, 2020: 345.

²⁶⁶ Stock, 2021: 65.

²⁶⁷ Laertios, 2020: 345-346.

²⁶⁸ Arslan, 2008: 283-284; Laertios, 2020: 345-346, 351; Molacı, 2020: 165.

²⁶⁹ Laertios, 2020: 350.

Kleanthes'in öğrencisi Khrysippos ise Kleanthes'in görüşleriyle paralel olarak dünyanın Tanrı olduğunu, onun ruhunun her yana yayıldığını söyler. Khrysippos'a göre bu ruh bir yandan akılda, düşüncede oluşan bir başlangıç ve her şeyi kapsayan ortak bir doğa; bir yandan da aynı ruhun yazgısal güç ve gelecekte olacakların kaçınılmazlığıdır.²⁷⁰ Stoacıların fiziğin nesnesi olan doğayı, tanrıyla özdeş kılmış olmaları, ele alınan fizik tartışmalarının aynı zamanda "teoloji" tartışmaları olduğunu da gösterir. Fakat bu teoloji tartışmaları tanrıya atfedilen nitelikler bakımından alışıl gelmiş olan "aşkın" teoloji tartışmalarından farklıdır. Bu durum Stoa felsefesinin özgünlüğünü gösterir. Ayrıca Stoacıların tanrıya yüklemiş olduğu birtakım nitelikler, onları Herakleitos'un düşünce tarzından da uzaklaştırır. Örneğin Herakleitos'un evrene içkin, yaratıcı bir ateş olan tanrısı, evrene ilişkin ereği olmayan bir tanrıdır. Herakleitos bu düşüncesini şöyle belirtir: "Yaşam bir çocuk oyunudur dama taşlarıyla oynanan, krallık çocuğa aittir."²⁷¹ Herakleitos'ta bulunan bu düşünce, Stoacılar da yerini erekli ve maksatlı (Yun. *telos* Lat. *propositum*) bir tanrıya bırakır. Stoacı düşüncede tanrının bir ereğinin olması bu yönüyle Platon'un ele almış olduğu tanrı (*Demiurgos*) görüşüyle benzerlik içerir. Fakat Platon'un tanrısı bu dünyayı aşan, aşkın bir tanrı olarak ele alınırken; Stoacıların ele almış olduğu tanrı fikri, bu dünyaya içkin, maddi olarak nitelendirilen bir tanrıdır. İlk ateşe özdeş kılınan tanrı, daha sonra Kleanthes döneminde ateşle birlikte gelen sıcaklık olarak ifade edilir. Stoacıların kurucu fiziksel ilke olarak kabul ettikleri ateş, Khrysippos'la beraber hava ve ateşi kendinde içeren "sıcaklık" (*pneuma*) olarak tarif edilir.²⁷²

Stoa felsefesinde tanrının etkinliğini belirtmek için "öngörü" (Yun. *pronoia* Lat. *providentia*) kavramından kısaca söz etmemiz gerekir. Tanrı ile iradesini birbirinden ayırmayı sağlayan öngörü²⁷³ Stoa düşüncesinde önemli bir yer tutar. Nitekim Cicero'nun aktarımına göre, Zenon, doğanın [tanrının] yaratıcı bir ateş olduğunu düşünür ve bu ateş yaşamın düzeninin sürmesini büyük bir ustalıkla sağlar. Zenon yaratmanın ve doğurmanın sanata özgü olduğunu düşünür ve doğanın sanatının, insanın eliyle yapmış olduğu sanattan daha üstün olduğunu düşünür. Dolayısıyla Zenon için evren bir sanat eseridir. Bu sanat eserini ortaya koyan, yaratan ve dönüştüren sanatçı bir ateştir. Bu sanatçı ateşin yaratma yöntemi ve evrene yönelik etkinliği tanrısal sağduyu ya da tanrısal öngörü olarak ele alınır. Bu tanrısal sağduyu ya da tanrısal öngörünün amacı, evrende yer alan her şeyin yararlı ve uygun olmasını sağlamak ve evrende yer alan uyumun devam etmesini sağlamak olarak ele alınabilir.²⁷⁴ Diogenes Laertios'un aktarımına göre ise, Khrysippos ve Poseidonios, eserlerinin ilgili

²⁷⁰ Cicero, 2018: 47-48.

²⁷¹ Herakleitos, 2020: 19, D77.

²⁷² Erkızan, 2018: 88.

²⁷³ Molacı, 2020: 307.

²⁷⁴ Cicero, 2018: 105-106.

bölümlerinde dünyanın öngörü ve akılla yönetildiğinden söz ederler. Onlara göre tıpkı insanın içinde yer alan ruh gibi, akıl da kozmosun -kimi parçalarına daha çok kimi parçalarına da daha az- her yanına yayılır.²⁷⁵ Daha önce bu öngörü düşüncesinin Seneca’da da kendine yer edindiğini, bu düşünceleri *Tanrısal Öngörü* adlı eserinde tartışmasız bir şekilde kabul ettiğine değinmiştik. Seneca’ya göre insanlar tanrının öngörüsüne uygun yaşamalıdır. İnsanların başına gelen kötülüklerin ya da kötü yazgıların sorumlusu tanrı değildir. Çünkü tanrının bile müdahale edemeyeceği birtakım mutlak zorunluluklar vardır. İnsanın başına gelen kötülükler ya da kötü yazgıların sorumlusu zorunluluklardır. Talihin (*fortuna*) insanı kamçılması, zorluklarla karşı karşıya getirmesi insan için olumlu karşılanmalıdır. Çünkü talihin seçtiği insanla birtakım talimler yaparak onu sınaması, o insanın bütün korkularından, bilhassa ölüm korkusundan arınmasını sağlayacaktır. Bu sayede insan, karşılaştığı bütün kötülükleri, tehlikeleri ve doğal bir sonuç olan ölümü küçümseyecektir.

Stoacıların öğeler hakkındaki görüşlerine gelecek olursak, Diogenes Laertios’a göre Stoacılar, öğeleri, nesnelerin ondan çıkıp daha sonra yeniden onda çözüldüğü şey olarak tanımlarlar. Etkin bir ilke olan tanrı [doğa] en başta tek başınayken, tüm tözleri hava sayesinde suya dönüştürdü. “Nasıl ki tohum (*sperma*) oluşun içinde yer alıyorsa, aynı şekilde tanrı da evrenin yaratıcı ilkesidir ve ıslaklığın içinde bu yaratıcılığı ile kalır, maddeyi de kendisi sayesinde bundan sonraki oluşumlar için etkin hale getirir; tanrı bundan sonra da dört ögeyi, ateş, su, hava ve toprağı yaratmıştır.”²⁷⁶ Diogenes Laertios, Stoacıların bu dört öge hakkında söz ederken, bu dört ögenin aynı zamanda niteliği olmayan töz, yani madde olduğundan söz eder ve ekler: “Ateş sıcaktır, su ıslaktır, hava soğuk, toprak da kurudur. [...] Ateş en yukarıdadır: buna esir denir, ilk sabit yıldızlar küresi burada oluşmuştur, sonra gezegenler küresi gelir; bundan sonra hava, ardından su, her şeyin dayandığı temel olarak evrenin merkezinde yer alan toprak bulunur.”²⁷⁷ Stoacılara göre “dünyanın (evrenin) oluşumunda ilk aşama, tözün hava yoluyla ateşten ıslaklığa dönüşmesidir; sonra kalın parçası yoğunlaşıp toprağı oluşturur, ince parçası da seyrelir ve giderek incelen bu kısım ateşi oluşturur.”²⁷⁸ Evrenin oluşumunda gerçekleşen bu süreç, evrenin yok oluşunda tersine işleyen bir sürece dönüşür. Evren doğası gereği yok olmaya mahkumdur. Bu yok oluş süreci Stoacıların felsefi düşünüşünün merkezinde yer alan *ateş* kavramının “yıkıcı” ve “dönüştürücü” özelliğinin etkisiyle gerçekleşir. Evren büyük tutuşmayla birlikte yok olur. Bu yok oluşun ardından yeni evrenler oluşur. Evrenin oluş ve bozuluş süreci, öğelerin

²⁷⁵ Laertios, 2020: 347.

²⁷⁶ Laertios, 2020: 346.

²⁷⁷ Laertios, 2020: 346-347.

²⁷⁸ Laertios, 2020: 348.

birbirleriyle olan değişim ve dönüşüm döngüsünün bir sonucu olarak ortaya çıkar. Stoacıların öne sürmüş olduğu evrenin yangın ile tutuşacağı düşüncesine Panaitios kuşkuyla yaklaşır.²⁷⁹ Ona göre evren bozulmaz bir yapıya sahip olmakla birlikte,²⁸⁰ evrenin sonsuz olduğu düşüncesi, büyük tutuşma düşüncesine göre daha ikna edicidir.²⁸¹

Son olarak Stoacıların yer ve boşluk hakkındaki görüşlerine değinmeden hemen önce, onların her şeyi cisimsel olarak kabul etmelerine karşın, cisimsel olmayan birtakım şeylerin de varlığını kabul ettiklerini vurgulamamız gerekmektedir. “Stoacılara göre gerçek anlamda var olan her şey cisimlerden meydana gelmekle birlikte doğada bir anlamda cisimsel olmayan birtakım şeylerin de var olduğunu kabul etmek gerekir.”²⁸² “Stoacılar cisimsel olmayanları dört çeşitte ele alırlar: ifade edilebilen (*lekton*), zaman (*khronos*), yer (*khōra*) ve boşluk (*kenon*).”²⁸³ Stoacılar ifade edilebilenden söz ederken, sözcüklerin anlamlarını kastetmektedirler.²⁸⁴ Stoacılar zamanı, “devinimin süresi ya da dünyanın deviniminin süresi” olarak tanımlamışlardır. Zamanın bir cisimsel olmayan olarak algılanması, olayların zamanın içinde, zaman tarafından dönüştürülmeksizin olup bitmesindendir [...].”²⁸⁵ Stoacıların yer ve boşluk hakkındaki görüşlerine gelecek olursak, Stoacılar yerin bir cisimle doldurulmuş bir aralık olduğunu düşünürler. Onlara göre “yer, cisimlerin ya art arda geldiği ya da birbirlerinin içine geçtiği bir sahnedir.”²⁸⁶ Boşluk ise “var olan bir şey tarafından işgal edilmesi mümkün olan, ancak işgal edilmemiş olan şey”²⁸⁷ olarak tanımlanır. Diogenes Laertios’un aktarımına göre, Stoacılar, boşluğun dünyanın dışında bulunduğunu, dünyada ise hiç boşluk olmadığını düşünürler. Dünyada hiç boşluk olmaması durumu, gökyüzündeki nesnelerin yeryüzündeki nesnelerle olan birlik ve uyumun zorunlu sonucudur.²⁸⁸ Jean Brun’a göre, Stoacıların, boşluğun varlığını, dünyanın dışında olduğunu kabul etmelerinin nedeni “dünyanın, boyutlarının ötesine genleşeceği tutuşmaya olanak sağlamak için, boşluğun zorunlu olmasıdır.”²⁸⁹

Stoacıların türe uygun ayrımında evrene ilişkin düşüncelerinden söz etmek gerekirse, Stoacı düşüncede evren; “kimi zaman tanrıya, kimi zaman tanrıyla birlikte evrensel düzeni oluşturan bir unsura, kimi zaman da evrensel düzenin kendisine” karşılık gelir. Stoacılar için “evren bütün var olanları içeren ve onlar arasındaki ilişkiyi sağlayan, düzenleyen ve sürdüren

²⁷⁹ Molacı, 2021a: 33, 64fr.

²⁸⁰ Laertios, 2020: 348.

²⁸¹ Molacı, 2021a: 34, 69fr.

²⁸² Arslan, 2008: 265.

²⁸³ Brun, 2020: 57.

²⁸⁴ Arslan, 2008: 266-267.

²⁸⁵ Brun, 2020: 59.

²⁸⁶ Brun, 2020: 59.

²⁸⁷ Arslan, 2008: 301.

²⁸⁸ Laertios, 2020: 348.

²⁸⁹ Brun, 2020: 59.

tekil bir varlık olarak ele alınır.”²⁹⁰ Stoacılar evren hakkındaki görüşlerinden söz ederken “sempati” (*sympatheia*) kavramına dikkat çekerler. Stoacılar göre sempati tanrı ile dünyanın özdeşliğini gösteren,²⁹¹ evren ile parçaları arasındaki ilişkiyi belirten özgün bir kavramdır.²⁹² Stoacıların evren ile parçaları arasında kurmuş oldukları ilişki organik bir evren düşüncesi olarak ele alınabilir.²⁹³ Parçalar tek tek organ olarak düşünüldüğünde, bir parçada gerçekleşebilecek herhangi bir değişimde bütün parçalar bu değişimden etkilenir. Stoacıların sempati kuramında ele almış oldukları parçalar arasındaki etkileşim, bütün var olanları doğalarına uygun bir şekilde eylemeye yükümlü kılar. Bu var olanlar arasında akıl sahibi olan cisimler birbirleriyle aynı tanrısal parçayı taşıdıklarından ötürü birbirlerine yardım etmek ve aynı evrenin yurttaşı olmak için dünyaya gelirler.²⁹⁴ Dolayısıyla sempati, evrende var olanları kendi doğalarına uygun eyleme düşüncesini barındırdığından ve etkileşimin parçadan evrenin bütününe sirayet edebileceğini konu etmesi bakımından düzenleyici bir ilke olarak da düşünülebilir.

2.2.2. Stoa Felsefesinde Etik

Stoa felsefesinin bir diğer araştırma konusu olan etik, Stoa felsefesinin her döneminde önemsenmiş olup, özellikle orta ve geç dönemde ivme kazanmıştır. Orta dönemde azalan mantık ve fizik çalışmaları geç dönemde yerini yalnızca etiğe bırakmıştır. Diogenes Laertios’un aktarımına göre, Stoacılar felsefenin etik bölümünü içgüdü (*hormé*), iyi ve kötü şeyler, duygulanımlar (*Pathos*)²⁹⁵, erdem (*arete*), erek (*telos*), en yüksek değer, eylemler, yükümlülükler (*kathekon*), özendirme ve caydırmalar gibi alanlara ayırırlar.²⁹⁶

Stoa felsefesinde içgüdü (*hormé*), ruhun zorunlu bir işlevi olarak nitelendirilip,²⁹⁷ bir şeyi güçlü bir şekilde arzulama anlamına gelen “dürtü” olarak tanımlanır.²⁹⁸ Stoa felsefesinin kurucusu Zenon’un tutkuları tanımlarken, tanımında dürtüden söz ettiğini görmekteyiz. Ona göre tutkular (*Pathos*) “ruhun akıldışı ve doğaya aykırı devinimidir ya da aşırı bir dürtüdür.”²⁹⁹ Epiktetos dürtüden söz ederken, dürtünün bize bağlı olan yani bizim eylemlerimizle belirlenen bir şey olduğundan söz eder.³⁰⁰ Marcus Aurelius’un ise dürtüyü;

²⁹⁰ Molacı, 2020: 314.

²⁹¹ Brun, 2020: 60.

²⁹² Molacı, 2020: 315.

²⁹³ Molacı, 2020: 319.

²⁹⁴ Molacı, 2020: 320.

²⁹⁵ Duygulanımlar çalışmamızın bir sonraki bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

²⁹⁶ Laertios, 2020: 329.

²⁹⁷ Aurelius, 2020: 82, 28.

²⁹⁸ <http://stephanus.tlg.uci.edu/laj/#eid=77541> Erişim Tarihi: 10.05.2021.

²⁹⁹ Laertios, 2020: 337.

³⁰⁰ Epiktetos, 2020: 1, I.

“ruha ait,”³⁰¹ “kendi kontrolümüzde tutmamız gereken”³⁰² ve “toplumsal çıkarlara hizmet ettiği ölçüde doğamıza uygun olan bir şey”³⁰³ olarak tarif ettiğini görmekteyiz. Diogenes Laertios’un aktarımına göre, Stoacılar canlı bir varlığın ilk içgüdüsünün kendini koruma içgüdüsü olduğundan söz ederler. Khrysippos’a göre “her canlının sahip olduğu ilk şey, kendi yaratılışı ve bu yaratılışın bilincidir;” çünkü doğa kendi var ettiği bir varlığı, kendine yabancı kılmaz.³⁰⁴ Khrysippos’un bu ifadesine benzer olarak, Seneca 121. *Mektup*’ta, her canlının kendi yapısının bilincinde olduğundan söz eder. Ona göre her canlı, organlarını kusursuz bir şekilde kullanmakta ve kendi yaşamına ilişkin bir bilinçlilik ile dünyaya gelmektedir. Aynı zamanda bebek beden yapısının ne olduğunu bilmemesine karşın beden yapısını tanır. Aynı şey canlılık için de geçerlidir. Canlının ne olduğunu bilmez ama kendisinin canlı olduğunu bilir. Fakat bebeğin sahip olduğu bu bilginin üstünkörü olduğundan da söz eder. Dünyaya yeni gelen hayvanların bile, kendilerine yabancı ve düşman olan varlıkları hemen bildiklerini dile getirir. Buna ek olarak hiçbir hayvan, ölüm korkusunu tanımadan hayata atılmaz. Canlıların ölüm korkusunun bilincinde olması deneyimden değil, doğanın canlılara kendi selametleri için yüklediği doğal bir itiden kaynaklanır. Bir bilinçlilik halinde olan canlılar öldürücü olan varlıklardan (*allotriōsis*) kaçarken, kendi selametleriyle bağdaşan ve kendilerine yararlı olacak olan varlıklara (*oikeiōsis*) yaklaşırlar. Seneca kendisinden önceki Stoacı filozoflar gibi kendini koruma dürtüsüne değinir ve kendini koruma dürtüsünün doğal bir iti olduğundan bahseder. Fakat ilk içgüdünün canlıların varlıklarını sürdürebilmeleri adına doğanın onların içine yerleştirdiği, kendileriyle uyum sağlama ve kendi varlıklarını sevmeye olduğundan söz eder.³⁰⁵ En temel içgüdünün kendini koruma ve kendini sevmeye³⁰⁶ içgüdüsü olduğunu öne süren Stoacılar, en temel dürtünün haz olduğuna ilişkin görüşlere katılmaz ve bu görüşlerin yanlış olduğunu kanıtlamaya çalışırlar.³⁰⁷ Cicero bu konuda Stoacıların düşüncelerini şu şekilde aktarır:

[...]Her canlı, doğar doğmaz (başlanması gereken yer burasıdır) kendini benimser, kendiyle ilgilenir ve kendini korumaya özen gösterir; yapısını ve onu korumayı sağlayan her şeyi gözetir, yıkımdan ve yıkımına yol açan her şeyden de kaçınır. [Stoacılar], bunu desteklemek için yavruların hazzı ve acıyı hissetmeden önce kendileri için iyi olana yöneldiklerini ve bunun aksi olandan kaçındıklarını ileri sürerler, öyle ki kendi yapılarını gözetmeselerdi ve yıkımdan korkmasalardı böyle olmazdı. Ayrıca kendilerinin farkında olup, kendilerini sevmeselerdi herhangi bir şeyin peşine de düşmezlerdi. Öyleyse harekete geçmeyi sağlayan ilkenin [ilk dürtünün] kendini sevmek olduğu görülmektedir. Stoacıların çoğu, hazzın doğanın ilkeleri arasında sayılmasına karşı çıkarlar, ben de kesinlikle onlara katılıyorum. Zira doğa, arzusunun ilk nesneleri arasına hazzı yerleştirseydi, pek çok iğrençlik ortaya çıkardı. Doğamız

³⁰¹ Aurelius, 2020: 82, 28.

³⁰² Aurelius, 2020: 128, 17.

³⁰³ Aurelius, 2020: 96, 31.

³⁰⁴ Laertios, 2020: 329.

³⁰⁵ Seneca, 2019a: 474-479.

³⁰⁶ “Stoacı ahlakın eriştiği doruklar ne kadar yüce olursa olsun, Antik çağın diğer düşünce okullarıyla birlikte onlar da ahlakın öz-sevgiye dayandığını iddia ediyorlardı” (Stock, 2021: 41).

³⁰⁷ Laertios, 2020: 329.

gereği farkına vardığımız ilk şeyleri sevmemizle ilgili olarak yaptıkları şu açıklama yeterlidir: Birine tercih yapma şansı tanınsaydı, bozulmuş ya da sakatlanmış bir bedenden bütünüyle yararlanmak yerine, tüm bölümlerinin birbiriyle uyumlu ve sağlam olduğu bir bedeni tercih ederdi.³⁰⁸

Bu alıntıdan da anlaşıldığı üzere, canlı varlıklar doğumlarından itibaren, doğalarına neyin uygun olup olmadığının bilincindedirler. Dolayısıyla Khrysispos'un ifadesiyle doğa var ettiği bir canlıyı kendine yabancı kılmayacağından, canlının doğumundan itibaren içinde bulunduğu bu bilinçlilik hali (ilk içgüdü) aynı zamanda doğaya uygundur. Stoa felsefesinde Doğa (*physis*) ve Akıl (*logos*) aynı şeyi ifade ettiğinden dolayı da bu bilinçlilik hali özünde akla dayalıdır. Dolayısıyla akla göre yaşamak, aynı zamanda doğaya göre yaşamaktır, çünkü doğa bu içgüdü'nün (*hormé*) sorumlusudur.³⁰⁹

Stoacılar iyiyi ele alırken, iyinin özünde yararlı olanla (*opheleia*) eş değer olduğundan söz ederler. Stoa felsefesinde iyi “akıllı olanın ya da akıllı olduğu için doğaya uygun olanın kusursuzluğu”³¹⁰ şeklinde tanımlanır. Stoacılar iyiyi; “ruha ilişkin iyiler, dıştan gelen iyiler, ne ruhtan ne de dıştan gelen iyiler, nedensel olan iyi, ereksel olan iyi ve hem nedensel hem de ereksel olan iyi”³¹¹ şeklinde sınıflandırır. Stoacılar erdem ve erdeme uygun eylemler olarak belirttikleri ruha ilişkin iyileri tutum (alışkanlık, huy), durum ve ne tutum ne durum olmak üzere üç sınıfta ele alırlar. Erdemler durum, uğraşlar tutum olarak ele alınırken, etkinlikler ise ne tutum ne durum olarak ele alınır. Dıştan gelen iyiliklere, insanın iyi bir dosta veya iyi bir yurda sahip olması; ne ruhtan ne de dıştan gelen iyiliklere, kişinin kendinde ahlaklı ve mutlu olması; nedensel olan iyiliklere, dost ve onun sağladığı yarar; ereksel olan iyiliklere, özgürlük, hoşnutluk, sevinç ve atılganlık örnek olarak gösterilirken; hem nedensel hem ereksel olan iyiliklere ise erdemler örnek olarak gösterilir. Stoacıların ele almış oldukları bu sınıflandırma kötü için de geçerlidir. Stoacılar ruha ilişkin kötülöklere, kusur ve kusura uygun eylemleri; dıştan gelen kötölöklere, kötü bir yurda veya aptal bir dosta sahip olmayı; ne ruhtan ne de dıştan gelen kötölöklere, kişinin kendinde ahlaksız ve mutsuz olmasını; nedensel olan kötölöklere, düşman ve ondan gelen zararı; ereksel olan kötölöklere, aptallık, şapşallık, alçalma ve köleliği örnek olarak gösterirken; hem nedensel hem ereksel olan kötölöklere ise, kusurları örnek olarak gösterirler. Stoacılar göre “her iyi uygun, bağlayıcı, yararlı, kullanışlı, elverişli, güzel, hayırlı, seçilmeye değer ve doğrudur.” Stoacılar iyi ve kötü şeyleri ele alırken, ne iyi ne de kötü olarak değerlendirilebilen birtakım şeylerin olduğundan da söz ederler. Stoacılar ne iyi ne kötü olarak değerlendirilebilen şeyleri “farksız” (*adiaphoros*) olarak adlandırır. Stoa felsefesinde farksız kavramı temelde iki anlam içerir. Farksız kavramı ilk

³⁰⁸ Cicero'dan akt. Molacı, 2021b: 21.

³⁰⁹ Brun, 2020: 91.

³¹⁰ Laertios, 2020: 332.

³¹¹ Laertios, 2020: 333.

olarak ne mutluluğa ne mutsuzluğa katkısı olmayan şeyler anlamını içerirken, ikinci olarak ahlak açısından ne düşkünlük ne de tiksinti uyandıran şeyler anlamını içerir. Stoacılar farksızlara örnek olarak yaşam, ölüm, sağlık, hastalık, zorluk, güzellik, çirkinlik, güç, zayıflık, zenginlik, yoksulluk, ün, onursuzluk, soyluluk ve soylu olmamayı örnek olarak gösterirler. Stoacılar farksızların bazılarının seçilmeye değer (*proēgmenon*) olduğundan söz ederken, bazılarının da kaçınılması (*apoproēgmenon*) gerektiğini vurgularlar. İyiye ve doğayla uyumlu yaşamaya katkıda bulunan farksızlar seçilmeye değerken, iyiye ve doğayla uyumlu yaşamaya katkıda bulunmayan ve buna engel olabilecek olan farksızlardan da kaçınılmalıdır. İyiye ve doğayla uyumlu yaşamaya hizmet ettiği ölçüde seçilmeye değer olan “farksızlar” beceri, ilerleme, sağlık, zindelik, zenginlik, ün, soyluluk olarak ele alınabilirken; buna karşılık, yetersizlik, beceriksizlik, hastalık, zayıflık, düşkünlük, engellilik, çirkinlik, onursuzluk gibi farksızlardan da kaçınılmalıdır.³¹² Seneca, *Mutlu Yaşam Üzerine* adlı eserinde farksızlardan söz ederken, bilge kişinin zenginliği sevmediğinden ancak ona sahip olmayı tercih ettiğinden bahseder. Ona göre “zenginlik bilgeye göre köle, budalaya göre efendi konumundadır.”³¹³ Bilge kişi “zenginliği yüreğinde değil, evinde ağırlar ve sahip olduğu zenginliği reddetmez, aksine onu korur ve erdemine yardımcı olacak daha büyük bir imkân olarak düşünür.”³¹⁴

Diogenes Laertios’un aktarımına göre, Stoacılar erdemi, “tüm yaşamı uyumlu kılmaya yönelik bir tutum olarak” tanımlarlar. Erdem herhangi bir şeyin eksiksiz oluşunu ifade eder. Erdem sağduyu gibi zihinsel ve sağlık gibi zihinsel olmayan bir kusursuzluk olarak da ele alınabilir. Poseidonios erdemin varlığına ilişkin kanıt olarak Sokrates, Diogenes, Antisthenes ve öğrencilerinin ahlaki gelişimlerini örnek gösterir. Kleanthes, Khrysisippos, Poseidonios ve Hekaton’a göre erdem öğretilir. Stoacılar erdemin öğretilirliğine ilişkin kanıt olarak, insanların kötüyken, daha sonra erdemli olmalarını örnek gösterirler. Stoacılara göre erdemlerin bazıları birinci sırada yer alırken, bazıları da bu erdemlerin altında yer alır. Stoacılar birincil erdemlerin -Platon felsefesinde de ele almış olduğumuz- “Bilgelik, yiğitlik, adalet, ölçülülük” olduğunu düşünürler. Bu erdemlerin özel biçimlerinin “yüce gönüllülük, kendine söz geçirme, dayanıklılık, kavrayış ve doğru akıl” olduğundan söz ederler. Stoacılara göre bilgelik, “iyinin, kötünün ve ne iyinin ne kötü olanın bilgisi” olarak tanımlanırken; yiğitlik, “seçilecek, sakınılacak ve ne seçilecek ne sakınılacak şeylerin bilgisi” olarak tanımlanır. Stoacılar erdemin karşıtı olarak “kusur”un varlığından da söz ederler. Onlara göre -aynı erdemde olduğu gibi- kusurların bazıları birinci sırada yer alırken, bazıları da bu

³¹² Laertios, 2020: 332-336.

³¹³ Seneca, 2020b: 37.

³¹⁴ Seneca, 2020b: 30.

kusurların altında yer alır. Stoacılar birincil kusurları “akılsızlık, korkaklık, adaletsizlik ve ölçsüzlük” olarak ele alırken; ikincil kusurları ise “irade zayıflığı, aptallık ve yanlış akıl” olarak ele alırlar. Stoacılar kusurların kaynağının bilgisizlik olduğunu düşünürler. Erdemin kaynağında ise bilgi yer alır.³¹⁵ Stoacılar erdemle kusur arasında bir ara basamağın olmadığını düşünürler. Bunu şöyle bir analogi ile ifade ederler: “odun nasıl düz ya da eğri ise, insan da ya adaletlidir ya da adaletsiz; daha adaletli ya da daha adaletsiz olunamaz, bu öteki erdemler için de geçerlidir.”³¹⁶ Khrysispos, erdemin sarhoşluk vb. durumlarda yitirilebileceğini ifade eder. Kleanthes ise erdemin sağlam kavramlara dayandırıldığı için hiçbir koşulda yitirilemeyeceğini düşünür.³¹⁷ Cicero’ya göre “erdemin övgüsü tümüyle eylemden kaynaklanır.”³¹⁸ “Erdeme, onu uygulamaya dökmeden salt bir sanatmış gibi sahip olmak yeterli değildir.”³¹⁹ Cicero erdemin “iyinin en üst mertebesi” olduğunu düşünür.³²⁰ Ona göre hiçbir şey erdemden daha sevilir olmamakla birlikte,³²¹ sadece erdemle donatılmış kişiler zengindir.³²² Erdemler yalnızca kendileri için uygulanmalıdır, “eğer erdem kendi doğasından değil de getirisinden ötürü aranır, adına çok doğru bir şekilde ‘kötülük’ denen bir erdem var olacaktır.”³²³ Dolayısıyla erdemi ödül için isteyen kötülüğü hedeflemiş olur. Cicero’ya göre “erdem hazzın krallığında asla barınmaz,”³²⁴ “erdemin ziyadesiyle hazzın küçümsenmesi ve reddedilmesinde yattığı görülmektedir.”³²⁵ Seneca’ya göre “[...] haz erdemin ne nedeni ne ödülüdür, sadece onun bir yan ürünüdür.”³²⁶ Dolayısıyla erdemi haz verdiği için değil, kendi doğasından ötürü kabul etmeliyiz. Seneca, erdemin “yüce, soylu, yenilmez, tükenmez”³²⁷ “bulunması zor, rehber ve lidere ihtiyaç duyan”³²⁸ bir şey olduğundan söz eder ve ekler: “erdemden daha üstün, daha güzel bir şey yoktur; onun iradesiyle yapılan her şey de iyi, arzu edilir bir şeydir.”³²⁹ Aurelius’a göre ise, akıllı bir canlının karakterinde adaletle bağdaşmayan hiçbir erdem yoktur.³³⁰ Görüldüğü üzere Stoacıların erdemin özelliklerine ilişkin yapmış oldukları açıklamalar birbirleriyle paralellik içermektedir. Stoa düşüncesinde erdemden

³¹⁵ Laertios, 2020: 330-332; Molacı, 2021b: 71-74, 5^a-5^{b2}fr.

³¹⁶ Laertios, 2020: 343.

³¹⁷ Laertios, 2020: 343.

³¹⁸ Cicero, 2020a: 11.

³¹⁹ Cicero, 2014: 115.

³²⁰ Cicero, 2020b: 9; Cicero, 2018: 98-99.

³²¹ Cicero, 2020b: 13

³²² Cicero, 2016a: 97.

³²³ Cicero, 2020c: 25.

³²⁴ Cicero, 2020d: 21.

³²⁵ Cicero, 2020c: 27.

³²⁶ Seneca, 2020b: 14.

³²⁷ Seneca, 2020b: 11.

³²⁸ Seneca, 2018: 147.

³²⁹ Seneca, 2019a: 236.

³³⁰ Aurelius, 2020: 84, 39.

kastedilen en temel şey “doğaya uygun bir yaşamdır çünkü doğa bizi erdeme yöneltir.”³³¹ Daha önce de belirttiğimiz üzere Stoacılar akılla doğayı bir ve aynı şey olarak ele alırlar. Dolayısıyla erdemli bir yaşam, doğaya ve aynı zamanda akla uygun bir yaşamdır.

Stoa felsefesinde erek, tüm evrene yayılmış olan doğru aklın yasakladığı şeyleri yapmadan, hem insanın kendi doğasına hem evrenin doğasına göre yaşamasıdır. Stoacılar ereği doğaya uygun olan şeylerin seçiminde akla uygunluk veya insanın üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirerek yaşaması olarak ele alırlar.³³² Stoacılar ereğin merkezine erdemleri konumlandırırlar. Akla, doğaya ve erdemlere uygun yaşayan bir insan, ahlaki duyusunu (*proairesis*) geliştirir. Ahlaki duyusu gelişen insan da sarsılmazlığa (*ataraksia*) ulaşır. Stoa felsefesinde sarsılmazlığa ulaşmak bilge olmakla bir ve aynı şey olarak düşünülür. Dolayısıyla ele alınan en temel erek, bilgelik olarak düşünülebilir.

Stoa felsefesinde en yüksek değer, “iyi” olarak nitelendirilir. İyi, ancak erdemli bir yaşam içinde kendine yer bulur. Dolayısıyla en yüksek değere ulaşmak için akla ve doğaya uygun; erdemli bir yaşam gerekmektedir.

Stoa felsefesinde eylemlerin ölçütü akla uygunluk olarak değerlendirilebilir. Diogenes Laertios’un aktarımına göre, yükümlülükler veya uygun davranışlar (*kathekon*) ise, yapıldığında mantıklı bir açıklaması olan hareket olarak tanımlanır. Stoacı filozoflarda yükümlülük kavramını ilk kullanan Zenon olmuştur. Yükümlülüklerin ölçütü ise akla ve doğanın düzenine uygun eylemek olarak belirtilmiştir. Aklın yap dediği eylemler (aileye, yurda, dostlara değer vermek) uygun olarak ele alınırken, aklın yapma dediği eylemler (aileye, yurda, dostlara değer vermemek) ise aykırı olarak ele alınır. Aklın ne yap ne de yapma dediği eylemler (saman kaldırmak, kalem ya da sıyırma aleti tutmak) ise ne uygun ne de aykırı olarak ele alınırken; yükümlülüklerin kimileri koşulsuz kimileri de koşullu olarak ele alınır. Koşulsuz olan yükümlülüklere sağlık ve duyu organlarıyla ilgilenmek örnek gösterilirken; koşullu yükümlülüklere ise, sağlık problemi yaşamak ve malını saçıp savurmak örnek gösterilir. Stoa felsefesinde erdeme uygun yaşamak, her zaman zorunlu yükümlülük olarak nitelendirilirken; sormak, yanıtlamak, felsefe gezintisi yapmak her zaman zorunlu olmayan yükümlülük olarak nitelendirilir.³³³

2.2.3. Stoa Felsefesinde Fizik- Etik İlişkisi

Stoa felsefesinin konuları (mantık, fizik ve etik) birbirinden ayrılmaz bir bütünlük içerirler. Stoacılar etik görüşlerini ele alırken, her görüşün temelinde erdemli bir yaşama

³³¹ Laertios, 2020: 330.

³³² Laertios, 2020: 330.

³³³ Laertios, 2020: 336-337.

vurgu yaparlar. Stoacılar erdemin “akıllıca davranmak” olduğunu dile getirirler. Stoa felsefesinde akıl, diğer felsefi görüşlerden farklı olarak doğayla eş tutulduğu için, aslında erdemli yaşamak doğaya uygun yaşamakla bir ve aynı şeydir. Stoacılar doğanın, düzeni ve uyumu sağlayan bir akıl;³³⁴ “kendiliğinden devinen, yaratıcı ilkeye uygun olarak belli zamanlarda kendisinden çıkan şeyleri gerçekleştiren ve bir arada tutan, nesneleri çıktıkları şeye uygun kılan bir güç”³³⁵ olarak tanımlarlar. Stoacılara göre bu güç, yani doğa “içkin” bir tanrı olarak ele alınır. Dolayısıyla doğaya uygun yaşamak, içkin bir tanrıya uygun yaşamak olarak da değerlendirilebilir. Stoa felsefesinde “ne tanrılara gösterilen dindarlık ne de onlara borçlu olduğumuz minnettarlık, doğa üzerine bir açıklama olmaksızın anlaşılamaz.”³³⁶ Stoacılarda doğaya yönelik araştırmalar felsefenin fizik konusu başlığı altında ele alınır. Fizik konusunun öznesi doğa olduğu için, doğaya uygun yaşamak isteyen kişi, öncelikle doğanın ne olduğuna, nasıl işlediğine ilişkin bilgi sahibi olmak zorundadır. Bize bu bilgileri sunan fizik araştırmaları, doğaya uygun yaşamamanın, dolayısıyla etiğin hareket noktasıdır. Stoacılar fizik görüşlerinde cisimlerin kurucu unsurlarını kastettikleri ilkeleri ele alırken, etkin ilkeyi (*to poioun*), çoğu zaman tanrı, kimi zaman *logos*, *pneuma* ya da neden olarak ifade ederler.³³⁷ Stoacıların tanrısı maddenin tüm kapsamı içinde var olan,³³⁸ maddenin her tarafına (nesnelere, hayvanlara, bitkilere, toprağa) karışan,³³⁹ onu baştan sona kuşatan, maddeye biçim ve şekil veren, evreni meydana getiren kozmik bir unsurdur.³⁴⁰ “Areios Didymos, Aetios ve Chalcidius’a göre, evrenin akli ilkesi olan tanrının madde boyunca hareketi, tohumun (*sperma/semen*) genital sıvı ya da organlardaki hareketine ya da bulunuşuna benzer.”³⁴¹ Stoacılar maddenin her tarafına karışan, nüfuz eden tanrıyı, ateş ve havadan meydana gelen *pneuma*’ya özdeş kılarlar. Dolayısıyla *pneuma*, evrenin tamamına yayıldığı ve karıştığı için evrende var olan bütün değişimlerin sorumlusu olarak ifade edilebilir. Stoacılara göre her cisim *pneuma*’nın, yani etkin ilkenin belirli bir fiziksel gerilim oranına karşılık gelir.³⁴² Stoa fiziğinde cismin, “bir şey üzerinde etkide bulunmak ya da başka bir şeyin etkisine uğramak”³⁴³ olarak tanımlandığını göz önünde bulundurursak, Stoa etiğinin konularının ve bu konulardan biri olan duygulanımların da bir cisim olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Dolayısıyla Stoa etiğinin diğer konuları gibi, duygulanımlar da *pneuma*’nın belirli bir fiziksel gerilim

³³⁴ Cicero, 2018: 91.

³³⁵ Laertios, 2020: 351.

³³⁶ Brun, 2020: 95.

³³⁷ Molacı, 2020: 170.

³³⁸ Laertios, 2020: 346.

³³⁹ Laertios, 2020: 347.

³⁴⁰ Molacı, 2020: 173.

³⁴¹ Molacı, 2020: 170.

³⁴² Molacı, 2021c: 22.

³⁴³ Molacı, 2020: 70-71.

(*tonos*) oranına karşılık gelirler. Bu da Stoa fiziğinin, duygulanımlar ve Stoa etiğiyle ilişkisini gösterir. Stoacıların doğaya yönelik düşünceleri, evrenin yapısı ve buna benzer araştırma konularını ele almış olmalarının nedeni, insanın evrenin bilgisinden hareketle kendi ahlaki duyusuna (*proairesis*) birtakım ölçütler belirleyebilmesi ve ahlaki duyusunu doğanın düzenli işleyişine uygun olarak geliştirmesidir.³⁴⁴ “[...] Doğa bizi erdeme yöneltir. [...] Erdeme uygun yaşamak, doğal olayların deneyimine uygun yaşamakla aynı şeydir; çünkü bizim yapımız evrenin bir parçasıdır.”³⁴⁵ Stoacılar göre “erdemli bir kişinin yaşamı, gök cisimlerinin yeknesak devinimlerinin o huzurlu iklimine uygundur ve istençteki ahlak yasası, başımızın üstündeki yıldızlı göklerin aynasıdır.”³⁴⁶

2.3. Stoa Felsefesinde Dört Temel Tutku (Pathos)

Stoa felsefesinde duygulanımların bir türü olan tutkular ele alınırken, Stoacıların tutkuları kendilerinden önceki filozoflardan daha farklı bir şekilde konumlandıklarıyla karşılaşırız. Platon’un tutkulara belirlemiş olduğu konuma daha önce *Phaidros* diyalogunu ele alırken değinmiştik. Platon *Phaidros* adlı diyalogunda ruhun üç parçalı yapısını ele almıştı. Ele alınan bu üç parçayı belirtirken tutkulara vermiş olduğu konumu bir metaforla incelemiştik. Bu metafora göre ruh, çift kanatlı at ile o atların çektiği arabanın sürücüsünün birleşik gücüne benzetiliyordu. Bu atlardan ruhun ölçülü ve aklın buyurduklarına itaat eden kısmı, duymuş olduğu utanç duygusundan dolayı sürücüsüne itaat edip ulaşımında herhangi bir sorun oluşturmamaktaydı. Ruhun öfkeli veya arzulu kısmını temsil eden karşıt huylu olan at ise, ulaşımında sürekli sıkıntılar çıkartıp, arabanın ilerleyişini engellemekteydi.³⁴⁷ Platon tutkuları ele alırken, tutkuları ruhun öfkeli veya arzulu tarafı altında ele almaktaydı. Dolayısıyla tutkuların ortaya çıkış sebebi akıl değildi. Stoacılar tam bu noktada Platon ve Aristoteles’ten farklı olarak tutkuları aklın kendisinden türetmek istemektedirler.³⁴⁸ Bunun sebebi Platon’un öne sürmüş olduğu üç parçalı ruh modelinde ruhun akıllı kısmıyla arzu duyan kısmın çatışmalarını reddetmeleridir. Stoacılar göre insanda egemen ilke tümüyle akıl olarak ifade edilir. Dolayısıyla ruhta akıl dışı olana yer yoktur.³⁴⁹ Bu sebeple tutkular her ne kadar akla itaat etmeseler de bu onların akıldan türediği gerçeğini değiştirmez.

Stoacılar göre insanın sahip olduğu ilk dürtüler doğal olarak ifade edilirken, dürtülerin farklılaşarak oluşturmuş olduğu tutkular doğaya aykırı olarak ele alınır. Bunun

³⁴⁴ Çevik, 2018: 13.

³⁴⁵ Laertios, 2020: 330.

³⁴⁶ Kenny, 2018: 315.

³⁴⁷ Platon’un *Phaidros* diyaloguna ilişkin düşünceleri çalışmamızın ikinci bölümünün *Platon Felsefesinde Pathos* başlığı altında ele alınmıştır.

³⁴⁸ Arslan, 2008: 395.

³⁴⁹ Arslan, 2008: 327-328.

sebebi tutkuların yanlış yargılara onay vermesidir. “Tutkuların kaynağı bize bağlı yargılardır; onlar zihnin tedbirsizliğinden doğmaktadır.”³⁵⁰ Tutkuları özleri itibariyle yanlış değer yargılarına indirgeyen Stoacıların³⁵¹ tutkulara ilişkin tanımlarına değinmek gerekirse, Diogenes Laertios’un aktarımına göre, Stoa felsefesinin kurucusu Zenon, tutkuları: “ruhun akıldışı ve doğaya aykırı devinimi veya aşırı dürtü”³⁵² olarak tanımlar. Cicero’nun aktarımına göre ise, Zenon tutkuları: “ruhun doğru akıldan uzaklaşan doğaya aykırı coşkunu”³⁵³ olarak tanımlar. Bu tanıma diğer Stoacı filozoflar da katılmışlardır. Khrysippos “akıl aşırı etkinliği” olarak nitelendirdiği tutkuların akıldışı olduğu noktasında bu akıldışılığı bir çeşit akla uymama ya da akla itaatsizlik olarak yorumlar.³⁵⁴ Poseidonios ise Stoacıların tutkuların da akıldan oluştuğu tezine karşı çıkarak, Platoncu ruhun öfkeli ve akıllı kısmını savunan eski modeli benimsemiştir.³⁵⁵ Stoacı filozofların -kimi zaman konunun içeriğine ilişkin birtakım düşünce farklılıkları olsa da- tutkuları ele almalarında en temel iki neden yer alır. Bu nedenlerden ilki, ister içsel ister dışsal olsun bir şeyin iyi mi kötü mü olduğunun takdiri; ikincisi ise insanların bu tutkular karşısında nasıl tepki vereceklerinin kararı.³⁵⁶ Bu iki nedenden de anlaşılacağı üzere Stoacıların tutkuları ele alırken en temelde yer alan gerekçeleri tutkulara hâkim olmak ve tutkuların üstesinden gelmektir. Stoacılar akla uygun olmayan ve yanlış yargılardan türediğini düşündükleri bu tutkuları; kötü, zihni rahatsızlıklara sürükleyen, “çalkantılı”³⁵⁷ hastalıklı ve kusurlu tutkular olarak ele alırlar. “Bu nedenle, yalnızca ne kadar kötü oldukları değil, aynı zamanda tamamen kendi gücümüz dahilinde oldukları anlaşılmalı diye de onları daha büyük bir kesinlikle tanımlarlar.”³⁵⁸ Diogenes Laertios’un aktarımına göre Hekaton tutkuları en temelde dörde ayırır. Bu tutkular acı (Yun. *lupe*, Lat. *aegritudo*), korku (Yun. *phobos*, Lat. *metus*), arzu (Yun. *epithumia*, Lat. *libido*) ve haz (Yun. *hedoné*, Lat. *laetitia*) olarak ele alınır.³⁵⁹ Galenos’un aktarımına göre Zenon, Kleanthes ve Khrysippos ele almış olduğumuz bu tutkuların kalpte oluştuğu düşüncesini savunurlar.³⁶⁰ Bu tutkular “akla uygun olmadıkları” gerekçesiyle kusur ve zihin bozukluğu olarak da görülürler. Zenon’a göre birer hastalık türü olan tutkular doğal değildir. Bilge bu tutkular seline asla kapılmaz. Bilge ne merhamet ne de şefkat duyar ve hiçbir koşulda öfkenin

³⁵⁰ Stock, 2021: 43.

³⁵¹ Zeller, 2008: 307.

³⁵² Laertios, 2020: 337.

³⁵³ Zenon ve Kleanthes, 2021: 81, D130b.

³⁵⁴ A. Yazıcı ve S. Yazıcı, 2018: 12.

³⁵⁵ Arslan, 2008: 397-398.

³⁵⁶ Rosenwein ve Cristiani, 2019: 22.

³⁵⁷ Cicero, Stoacıların ele almış olduğu *Pathos* kavramının kusurları çağrıştırdığını belirtmek için bu kavramı “çalkantı” olarak kullanmayı tercih eder. Bkz. Molacı, 2021b: 31, 35fr.

³⁵⁸ Cicero, 1886: 204.

³⁵⁹ Laertios, 2020: 338; Cicero, 1886: 204-221; Cicero, *De Finibus* 3.10.35’ten akt. Çevik, 2008: 64-65.

³⁶⁰ Zenon ve Kleanthes, 2021: 137, D86.

kendisini harekete geçirmesine izin vermez.³⁶¹ Dolayısıyla bilge insan tutkulardan etkilenmeyen, tutkuların üstesinden gelen ve tutkulara hakim olan insandır. Bilge insanın etkilenmediği, üstesinden geldiği ve hâkim olduğu bu tutkular şu şekilde tanımlanır: Stoacılar “ruhun akıldışı sıkışması” olarak tanımladıkları acının³⁶² alt türlerini acıma, kıskançlık, imrenme, baskı, sıkıntı, tasa, üzüntü ve dalgınlık olarak ele alırlar. Acıma, haksız yere kötülüğe uğrayan için duyulan acı; kıskançlık, başkasının mutluluğundan duyulan acı; imrenme, kişinin kendi arzuladığı şeyin başkasında bulunmasından duyduğu acı; baskı, insanı ezen acı; sıkıntı, insanı daraltan ve rahatsızlık veren acı; tasa, yanlış düşüncelerden oluşan ve gelişen acı; üzüntü, ağır bir acı; dalgınlık ise insanın içini kemiren ve içinde bulunduğu durumu görmesini engelleyen akıldışı bir acı olarak tanımlanır.³⁶³ Stobaios’un aktarımına göre, Kleanthes acının alt türünde yer alan üzüntüyü ruh felci olarak tanımlar.³⁶⁴ Stoacılar “kötü bir şey beklentisi” olarak tanımladıkları korkunun alt türlerini dehşet, utanç, duraklama, yılgı ve kargaşa olarak ele alırlar. Dehşet, ürkü yaratan bir korku; utanç, onursuz olma korkusu; duraklama, harekete geçme korkusu; yılgı, olağandışı bir olayın (zihinde) canlandırılmasından doğan korku; kargaşa ise sesle hızlandırılan korku olarak tanımlanır.³⁶⁵ Stoacılar “akıldışı bir iştah” olarak tanımladıkları arzunun alt türlerini özlem, nefret, hırs, kızgınlık, aşk, hiddet ve öfke olarak ele alırlar. Özlem, sanki koparılmış gibi elden kaçırılmış bir nesneye karşı boşuna yönelen ve sürüklenen bir arzu; nefret, bir ilerleme ve süreklilik içinde bir başkasının kötülüğünü isteme arzusu; hırs, kişisel seçimlerimize ilişkin arzu; kızgınlık, bize bir haksızlık ve bizi haksız yere incittiğini düşündüğümüz bir kimseyi cezalandırma arzusu; aşk, dış güzelliğin dürtüsüyle dostluk kurma arzusu; hiddet, kin tutan ve fırsat kollayan bir kızgınlık; öfke ise kızgınlığın başlangıcı olarak tanımlanır.³⁶⁶ Stoacılar “seçilmeye değer sanılan şeylerin gerçekleşmesinde duyulan akıldışı bir coşku” olarak tanımladıkları hazzın alt türlerini ise büyülenme, haince zevk, keyif ve zevkten çıldırma olarak ele alırlar. Büyülenme, kulakları büyüleyen haz; haince zevk, başkasının felaketinden alınan haz; keyif, ruhun gevşeme dürtüsü; zevkten çıldırma ise erdem yok olması olarak tanımlanır.³⁶⁷ Andronikos’un aktarımına göre, Khrysippos bu tutkuları şu şekilde tanımlar: Acı, insanların onun kötü olduğunu düşündüğü ve ondan uzak durmada uzlaştığı irrasyonel bir tutku; korku, gerçekleşmesi beklenen bir tehlikeden kaçınma olarak ele alınan irrasyonel bir tutku; arzu, beklenen bir iyinin peşinde koşma veya arzuyu uzatmaya yönelik olan

³⁶¹ Stock, 2021: 61.

³⁶² Laertios, 2020: 338.

³⁶³ Laertios, 2020: 338.

³⁶⁴ Zenon ve Kleanthes, 2021: 137, D89.

³⁶⁵ Laertios, 2020: 338.

³⁶⁶ Laertios, 2020: 338-339.

³⁶⁷ Laertios, 2020: 338-339.

irrasyonel bir tutku; son olarak haz ise, insanların onun şu anda iyi bir şey sağladığına ilişkin düşüncelerinden kaynaklanan ve bu sebeple onu uzatmayı doğru buldukları irrasyonel bir yükselme olarak tanımlanır.³⁶⁸ Stoa felsefesinde ele almış olduğumuz bu temel dört tutku ve bu tutkuların altında yer alan tutkular bir çeşit hastalık olarak nitelendirilirler. Diogenes Laertios bu düşüncüyü şu şekilde aktarır:

Nasıl ki gut hastalığı ve eklem bozuklukları gibi bedensel rahatsızlıklardan söz ediliyorsa, aynı şekilde ruhla ilgili olarak da ün düşkünlüğü, haz düşkünlüğü ve benzeri rahatsızlıklardan söz edilebilir. Rahatsızlık, zayıflıkla birlikte görülen hastalıktır; hastalık da bir şeyin seçilmeye değer sanılmasıdır. Gene nasıl ki bedenın soğuk algnlığı ve ishal gibi hastalıklara kapılmaya eğilimi varsa, aynı şekilde ruhun da kıskançlık, acıma, kavgacılık ve benzeri eğilimleri vardır.³⁶⁹

Ele alınan bu tutkular görüldüğü üzere insanı olumsuzluğa sevk eden, akla uygun olmayan, ruhun hastalıkları ve zihnin bozukluğu olarak nitelendirilen tutkulardır.

Bu tutkulara ilişkin geç dönem Stoacı filozofların eserlerindeki görüşleri ele almak gerekirse, Seneca *Ahlak Mektupları* adlı eserinde, ele almış olduğumuz bu tutkuları her ne kadar tek tek tanımlamamış olsa da, kimi yerlerde bu tutkulara yönelik tavrını ve bu tutkular karşısında nasıl davranmamız gerektiğini açıkça ifade eder. 13. *Mektup*'ta insanların genel olarak kapıldıkları endişeler ve korkulardan söz eder. Ona göre içimizi ürperten ve bizi endişelere sevk eden konular bizi ezen olaylardan daha çokturlar. İnsanlar çoğu kez gerçekler yüzünden değil de yanlış kanılar yüzünden acı çekerler ve kimi zaman başına felaketlerin gelebileceği endişesiyle korkarlar. Başımıza felaketlerin gelebileceği korkusu, bize hiç gerekmediği halde acı verir. Seneca başımıza felaketlerin gelebileceği korkusunun tamamen kuşkularımızdan ve yanlış fikirlerimizden kaynaklandığını dile getirir. Ona göre kuşkularımızın ve yanlış fikirlerimizin oluşmasında boş söylentilerin rolü büyüktür. Bilinmeyenden gelen her bilgi insanların panik yaşamasına sebep olur. Bu sebeple insanın başına gelebilecek hiçbir korku, panik yaratan kuşku kadar tehlikeli değildir. Korkular mantığın yok olmasına neden olur, fakat bu durumda yaşanan korku, mantığın yok olmasından öte zihnin olanca yetisinin silinmesine neden olur. Dolayısıyla bu mektup insanın vaktinden önce mutsuz olmaması gerektiğini, insanın başına felaketlerin gelebileceği olasılığının gelmeyeceği olasılığına göre düşük olduğunu, bu düşük olasılığın gerçekleştiği takdirde, yani insanın başına felaket geldiğinde insanın bu felaketlere karşı almış olduğu tavrın önemli olduğunu aktarır.³⁷⁰ “Felaket belki de hiç gelmeyecek. Ama sen şöyle de: Ne olmuş yani gelirse? Hangimiz yeneriz, göreceğiz o zaman!”³⁷¹ 14. *Mektup* insanların korkularla nasıl mücadele edebileceği üzerine görüşleri aktarır. Korkularımızın,

³⁶⁸ Long ve Sedley, 1987: 411.

³⁶⁹ Laertios, 2020: 339.

³⁷⁰ Seneca, 2019a: 64-67.

³⁷¹ Seneca, 2019a: 67.

endişelerimizin, kimi zaman da hakaretlere uğramamızın nedeni bedenimize karşı duyduğumuz aşırı bir sevinç olarak ifade edilir. Korkulacak şeyler yokluktan, hastalıktan ve güçlülerin zorbalığından olmak üzere üç grupta ele alınır. Yokluktan ve hastalıktan oluşabilecek felaketlerin; sinsice olmayan, doğal, gürültüsüz ve patırtısız olduğunu dile getirirken, güçlülerin zorbalığından dolayı gelişen korkunun, insanı sarsabilecek en ağır korku olduğu belirtilir. Güçlülerin zorbalığından oluşan korku, bir başkasının gücüne bağlı olduğu için büyük gürültü ve patırtıları yanında getirir. Bu büyük gürültü ve patırtılardan kastedilen; savaşlarda saçılan dehşetler, sinsilikler ve acımasızlıklar olarak düşünülebilir. Bu sebeple insanlarda bir başkasının gücünden kaynaklanan korku, en baskın olan korku olarak ifade edilir.³⁷² 57. *Mektup*'ta kimi tutkuların bilge veya bilge olmaya yakın olan insanları bile etkisi altına alabileceğinden söz edilir. Seneca'ya göre, doğa, erdeme ölümlü olduğunu hatırlattığı için bu tutkulardan hiçbir erdem kaçınmaz. Bu tutkulara örnek olarak insanın acıklı olaylardan dolayı yüzünün ifadesinin değişmesini, beklenmedik olaylar karşısında dehşete kapılmasını, büyük bir uçurum kenarında otururken gözlerinin kararmasını, iltihaplı eski bir yaranın tedavisi sırasında titremesini ve bayılmasını verir. Bu tutkunun korku değil, aklın gemleyemediği doğal bir tutku olduğu ifade edilir.³⁷³ 51. *Mektup*'ta insanın zevklere karşı bir mücadele gerçekleştirmesinin önemi vurgulanır. Zevke boyun eğen insanın, aynı zamanda acıya, zahmete ve fakirliğe boyun eğeceği dile getirilir.³⁷⁴ 116. *Mektup*'ta insanın birtakım makul tutkulara sahip olup olamayacağının soruşturması yapılır. Bu soruşturmada ilk olarak Stoacıların tutkulara yer vermediğinden söz edilir. Daha sonra her tutkunun önceleri güçsüz olduğu, ardından giderek güçlenip kontrol altına alınamayacak bir hale büründüğü aktarılır. Buna ek olarak, tutkuların etkisine uğrayıp ardından onu uzaklaştırmaya çalışmanın zor olacağı ifade edilir. Bu sebeple tutkuların bize etki etmesinin en baştan önlenmesinin daha iyi bir çözüm olacağı dile getirilir. Seneca, zevkin bize doğa tarafından, zorunlu olduğumuz birtakım işleri severek yapmamız için verildiğini düşünür. Zevkin doğanın bizi yükümlü kıldığı durumlar için değil de bizzat kendisi için istendiğinde sefahate dönüşeceği belirtilir. Dolayısıyla zevklerin bize yaklaştığını fark ettiğimiz anda onlara karşı koymamız gerekmektedir. Çünkü zevklerin etkisi altında kaldığımız zaman onlardan kurtulmamız zorlaşır. Buna karşın yalnızca bilge insan istediği zaman zevklerini sona erdirebilir. Fakat bilge olmayan insan istediği zaman zevklerini sona erdiremeyeceğinden dolayı tutkulara karşı

³⁷² Seneca, 2019a: 68-69.

³⁷³ Seneca, 2019a: 189.

³⁷⁴ Seneca, 2019a: 171-173.

mesafeli olmalıdır.³⁷⁵ Seneca bu mektubunda Panaitios’a yöneltilen “Bilge sever mi, âşık olur mu?” sorusuna Panaitios’un cevabını şu şekilde aktarır:

Bilge için düşünelim bakalım. Şimdilik bir bilge olmaktan çok uzak olan sen ve ben böyle bir duygudan kaçınılmalıyız; biz böylesine karmaşık, zayıf, bizi başkasına köle edecek bu duruma, kendi gözünde değersiz bir tutkuya düşmemeye gayret edelim. Bilge bize saygı gösterse de, onun insanlığı isteğimizi körükler; hor gördü mü de, üstten bakışı yüzünden kızarız. Aşkın zoru da kolayı da aynı derecede zarar verir bize. Kolay aşka kapılırız, zor olana karşı bir mücadele başlatırız. Bu yüzden güçsüzlüğümüzün bilincinde olarak sakın kalalım. Güçsüz ruhumuzu ne şaraba ne güzelliğe, ne dalkavukluğa ne de sinsi sinsi sokulan başka şeylere bağlayalım.³⁷⁶

Seneca Panaitios’un aşk konusunda verdiği bu yanıtı katılır ve bu görüşü diğer bütün tutkular için de düşündüğünü belirtir.³⁷⁷ Son olarak, *18. Mektup*’ta, öfkenin insanın yüreğini alev alev yakan bir tutku olduğunu ifade eder. Öfkenin ciddi konular konuşulurken, eğlence sırasında, şakalar yaparken, aşkın, nefretin ve her türlü durumun etkisinde ortaya çıkan bir tutku olduğundan söz eder. Her türlü durumun etkisinde ortaya çıkabilecek olan bu öfke tutkusunun sonucunun çılgınlık olduğunu belirtir ve insanın sağlıklı olmak için öfkeden kaçınması gerektiğini ifade eder.³⁷⁸ Öfke, Seneca’nın oldukça dikkatini çekmiş bir tutku olacak ki *Öfke Üzerine* adlı bir eser kaleme almıştır.

Öfke Üzerine adlı eserinde öfke üzerine yapmış olduğu sorgulamalarda, öfkenin insan doğasına ve dolayısıyla aklına uygun olmayan bir tutku olduğunu belirtir. Kimi zaman öfke, sonuçları bakımından birtakım iyi sonuçlar elde etmemizi sağlayabilir. Fakat öfkenin sonuçları bakımından iyi sonuçlar getirmesi onun bizim doğamıza uygun olmadığı gerçeğini değiştirmez.³⁷⁹ Seneca tam bu noktada Platon ve Aristoteles’i eleştirir. Platon’un *Yasalar* adlı eserini ele alırken öfkenin kimi durumlarda erdemli kişiye yakışan bir tutku olduğundan söz etmiştik. Aynı şekilde Aristoteles’in tutkulara ilişkin görüşlerinden söz ederken, öfkenin aşırılığa kaçılmadığı durumlarda gerekli olduğundan söz ettiğini belirtmiştik. *Öfke Üzerine* adlı eser, Aristoteles’in “öfkenin akla nüfuz edip ruhu alevlendirmeden hiçbir kavga kazanılamayacağı ve ondan faydalanacak olanın general değil, asker olacağı”³⁸⁰ şeklindeki düşüncesini ele alarak, bu düşüncüyü eğer aklın gösterdiği bir yol izleniyorsa orada öfkenin olamayacağını, çünkü öfkenin aklın temel alındığı bir alanda kendine yer edinemeyeceğini belirterek eleştirir. Seneca’ya göre doğanın bizi donatmış olduğu akıl, yalnızca geleceği öngörmek için değil, yaşamımızdaki olaylarla ilgilenme konusunda da tek başına yeterlidir.³⁸¹

³⁷⁵ Seneca, 2019a: 456-457.

³⁷⁶ Seneca, 2019a: 457-458.

³⁷⁷ Seneca, 2019a: 458.

³⁷⁸ Seneca, 2019a: 84.

³⁷⁹ Seneca, 2020c: 13-14, 26.

³⁸⁰ Seneca, 2020c: 18.

³⁸¹ Seneca, 2020c: 33.

Erdem, aklın öfke gibi kötülüklerden yardım istemesini gerektirecek duruma düşmemelidir.³⁸² Çünkü akıl, tutkuların yardım istediği zaman akılla tutku denk olmaya başlar ve kimi zaman öfke aklın yerine geçer. Aklın hâkim olduğu yönetimde tutkulara yer yoktur. Tutkular doğaya uygun olmadığı için bize doğaya uygun olanın bilgisini veren ve her koşulda onu takip etmemiz gereken yönetici ilkemizi sekteye uğratırlar. Dolayısıyla aklın tutkuların yardımına ihtiyacı yoktur. Seneca ayrıca öfkenin, savaşlarda işe yaramayan bir tutku olduğundan söz eder ve bu düşüncüyü şu şekilde aktarır: “öfke, savaşlarda ya da meydan savaşlarında işe yaramaz: Çünkü düşüncesiz ataklığa yatkındır ve ötekileri tehlikeye düşürmeye çalışırken kendini tehlikeden korumayı unuttur.”³⁸³ Öfkeden “daha kudurmuş, kendine daha zararlı olan bir tutku yoktur; başarılıysa kibirlidir, başarısızsa zıvanadan çıkar. Yenildiğinde bile bitkin düşmez; yazgı, düşmanını onun erişemeyeceği bir yere götürürse, dönüp kendini dişler.”³⁸⁴ Seneca öfkeden söz ederken, öfkeli bir insanın akıldan uzaklaştığı için adil olamayacağını belirtir. Bu düşüncesini şu şekilde aktarır:

Akıl iki yana da kendini savunma hakkı tanır, üstüne, gerçekten emin olabilmek için kendisine de zaman tanır, karar vereceği anı erteler ancak öfke acelecidir. Akıl adil bir karar vermek ister, öfke ise verdiği kararın adil sayılmasını. Akıl önündeki konuya odaklanır, öfke ise konunun dışındaki boş ayrıntılar yüzünden harekete geçer; özgüvenli bir tutumdan, yüksek bir sestən, denetimsiz bir konuşmadan, zarif bir görünüşten, ölçüsüz yalvarmalardan, ya da halktan ilgi görmekten rahatsız olur. Öfke çoğunlukla sanığı onun savunmacısını beğenmediği için mahkûm eder; gerçek, yüzüne vurulduğunda da yanlışını saklamayı, onu sevmeyi sürdürür. Hatalı oluşunun kanıtlanmasından nefret eder, yapılmış bir yanlışın geri alınmasındansa savunulmasının daha saygın olduğuna inanır.³⁸⁵

Seneca’ya göre “öfkenin, üzerinde kesin buyruk yönetmediği bir tutku yoktur”³⁸⁶ öfke o kadar güçlü bir tutkudur ki diğer tutkular sessizce ortaya çıkarken öfke gürültülü bir şekilde ortaya çıkar. En yakın dostlukların, aşkın üzerine baskı kurup bu tarz ilişkileri etkisi altına alır. Buna örnek olarak aşık çiftlerin öfkelerine yenik düşüp birbirlerine zarar vermesini gösterir. Ayrıca, diğer tutkuların yargı yetimiz üzerinde bir etkide bulunduğunu ifade ederken, öfkenin doğrudan akıl sağlığımızı etkilediğini düşünür.³⁸⁷ Dolayısıyla, bizi akıldan uzaklaştıran, kötülöklere sevk eden, yakın ilişkilerimize olumsuz yansıyan ve akıl sağlığımızı kötü etkileyen öfkeden -kimi zaman sonuçları iyi de olsa- kaçınmamız gerekir.

Doğa Araştırmaları adlı eserin fizik konularını araştırırken ele aldığı amaç, insanın bilgisine yeteri kadar sahip olmadığı doğa hakkındaki belirsizlikleri ortadan kaldırmak ve bu belirsizliklerin ortadan kalkmasıyla birlikte; belirsizlikten kaynaklanan korkuları da bertaraf etmek olarak ele alınabilir. Seneca, VII Kitap halinde görüşlerini bir araya getirdiği *Doğa*

³⁸² Seneca, 2020c: 19.

³⁸³ Seneca, 2020c: 23.

³⁸⁴ Seneca, 2020c: 105.

³⁸⁵ Seneca, 2020c: 34-35.

³⁸⁶ Seneca, 2020c: 102.

³⁸⁷ Seneca, 2020c: 105.

Araştırmaları adlı eserinin II. Kitabında, doğa araştırmasının kısımlarını ele alarak, bu kitabın LIX. bölümünde yıldırım korkusunu yenmeyi hedefler. Yıldırım korkusunu ele alırken, bu korkudan kurtulmanın yolunun ölümü küçümsemek olduğunu düşünür. Ölümü küçümseyen insanın aynı zamanda bütün korkularını küçümsemiş olacağını ifade eder.³⁸⁸ Bu eserin VI. Kitabında depremi ele alır. VI. Kitabın XXXII. bölümünde ise, insanları deprem ve ölüm korkusundan kurtarmayı hedefler. Ölümün hangi nedenden geldiğinin bir önemi olmadığını düşünür. İnsanı yaşlılık, kapıldığı bir hastalık veya karşısında kaldığı farklı bir durum da öldürebilir. Asıl önemli olan insanın ölüme yazgılı olduğunun farkına varıp, ölümün doğal olduğunu kabul etmesi ve bu kabul edişle birlikte ölümü küçümsemesidir.³⁸⁹ Yedi kitap halinde kaleme alınmış olan bu eser bütünlüklü bir şekilde incelendiği zaman, doğanın “içinde ve aracılığıyla” varlığını sürdüren insanın, doğanın arzularından kaçınmasının korkulara sebep olacağını, dolayısıyla insanın doğanın biçtiklerinden kaçınmaması gerektiğini ele alır. Korku, kendisine has ve ölçülü olan zihinleri bozar.³⁹⁰ İnsanın tutkularına karşı bir mücadele vermesi gerekmektedir. İnsanın tutkularına yönelik bir mücadele verirken bu mücadeleyi kazanması, bir canavarı yenmesine benzetilir ve insanın insanlığının üzerine çıkmadıkça değersiz bir varlık olduğu ifade edilir.³⁹¹

Seneca'nın tutkulara ilişkin ele almış olduğumuz bu düşünceleri diğer eserlerinde de sürdürülür. Tutkular tek tek tanımlanmaz fakat tutkuların insan hayatı üzerindeki etkileri, özellikleri ve insanın tutkular karşısında nasıl davranması gerektiği üzerine soruşturmalar yapılır.

Stoa felsefesinin bir diğer filozofu olan Epiktetos'un felsefi düşüncelerini ele aldığımız zaman, arzu tutkusuna yönelik yapılan vurgunun diğer tutkulara göre daha baskın olduğu dikkat çeker. *Enkheiridion* adlı eserinde, bazı şeylerin bizim kontrolümüzdeyken bazı şeylerin de bizim kontrolümüzde olmadığını ifade eder. Kontrolümüzde olan şeyleri varsayım (*hypolêpsis*), dürtü (*hormê*), arzu (*oreksis*), kaçınma (*ekklisis*) ve eylemlerimizle belirlenen her şey olarak ele alırken, kontrolümüzde olmayan şeyleri ise bedenimiz, mal varlığımız, ünümüz, makamımız ve eylemlerimizle belirlenmeyen her şey olarak ele alır. Kontrolümüzde olan şeyler özgür, engellenmemiş ve durdurulmamış karakterdeyken; kontrolümüzde olmayan şeyler ise zayıf, köleye özgü, engellenmeye müsait olan karakterdedir.³⁹² Ona göre insan, kontrolünde olan şeylere yönelmelidir. Kontrolümüzde olmayan şeylerin bize bağlı olduğunu düşünmek, onlara yönelmek ve elde etmeye çalışmak insanı kederli hale getirir. Ayrıca “her

³⁸⁸ Seneca, 2018: 102-105.

³⁸⁹ Seneca, 2018: 239-242.

³⁹⁰ Seneca, 2018: 236.

³⁹¹ Seneca, 2018: 23.

³⁹² Epiktetos, 2020: 1, I.

canlının doğasında kendisine zarar verdiği görülen şeylerden kaçma ve ona sırtını dönme, buna karşın kendisini besleyen ve yararlı olan şeylerin peşinden koşup onları arzulama eğilimi vardır.”³⁹³ Epiktetos arzunun hedefinin insanın yöneldiği şeyi elde etme başarısı olduğundan söz eder. Aynı şekilde kaçınmanın hedefinin de kaçınılan şeye maruz kalmamak olduğunu aktarır. Buna ek olarak arzusuna kavuşamayan ve kaçındığı şeye maruz kalan kişinin talihsiz olduğundan söz eder. Dolayısıyla insanın kontrolü altında gelişen ve aynı zamanda doğaya uygun olmayan şeylerden kaçınması, insanın kaçındığı hiçbir şeye maruz kalmamasını sağlar. Epiktetos, insanın arzularından tümüyle kurtulması gerektiğini düşünür.³⁹⁴ Ayrıca “insanı rahatsız edenin, şeyler değil, o şeylerle ilgili fikirleri olduğunu da ifade eder.”³⁹⁵ İnsanın şeylere ilişkin fikirleri, insanın birtakım akla uygun olmayan tutkulara maruz kalmasına sebep olur. İnsanın yöneldiği nesneye, duruma ve fikre karşı beslemiş olduğu fikir; insanı korkuya, endişeye, üzüntüye, kızgınlığa ve nefrete sürükleyebilir. Örneğin ölümün kötü olduğuna ilişkin fikrimiz, ölüme karşı bir korku beslememize ve aynı zamanda ölenlere yönelik; bir acı, keder ve üzüntü duymamıza da neden olur. Bizim hakaretin incitici ve kötü bir şey olduğuna ilişkin fikirlerimiz; biri bize hakaret ettiği zaman, bizim kızgınlık ve nefret tutkusuna maruz kalmamıza neden olur. Bu tutkulara maruz kalmamız başımıza gelen olaylardan değil, olaylara ilişkin fikirlerimizden kaynaklanır. Epiktetos’a göre, bize bağlı olmayan bir şeyin iyi veya kötü olduğunu düşünmek; istediğimiz bir şeyi elde edemediğimizde veya istemediğimiz bir şey başımıza geldiğinde, bu sonuçtan sorumluları suçlamamız ve nefret etmemiz kaçınılmazdır.³⁹⁶ Epiktetos bu durumlarda suçlanacak olan tek şeyin fikirlerimizin kendisi olduğunu dile getirir. Ona göre “cahil insan sorunun kaynağı kendisi olduğu halde başkasını suçlar; insanın eğitimi kendisini suçlamasıyla başlar, kendisini veya başkasını suçlamamaya başladığında ise eğitimi tamamlanmış olur.”³⁹⁷

Marcus Aurelius *Kendime Düşünceler* adlı eserinde, Seneca’dan farklı olarak, arzular yüzünden yapılan hataların, öfke yüzünden yapılan hatalardan daha ağır olduğunu dile getirir. Ona göre, öfkelenen biri üzüntüyle ve bilinçsiz bir vicdan azabıyla düşüncelerinden saparken; arzular yüzünden yanlış yola sapan biri, yapmış olduğu hatalarda zevklerin ve tutkularının kölesi olmuş, iradesi zayıf biri olarak görünür. Dolayısıyla üzüntüyle hata yapan, ilk olarak haksızlığa uğramış ve üzüntüsünden öfkelenmeye mecbur biri gibi görünürken; arzu tarafından yönetilen biri, dürtüsünden dolayı kötülük yapmaya sürüklenmiş biri olarak

³⁹³ Epiktetos, 2020: 15, XXXI.

³⁹⁴ Epiktetos, 2020: 2, II.

³⁹⁵ Epiktetos, 2020: 3, V.

³⁹⁶ Epiktetos, 2020: 15, XXXI.

³⁹⁷ Epiktetos, 2020: 3, V.

görünür.³⁹⁸ Aurelius, arzulardan azade bir zihni güçlü bir kaleye benzetir.³⁹⁹ Ona göre, arzularımızın gerçekleşmesi ve korkularımızın gerçekleşmemesi için dua etmektense; arzularımızdan ve korkularımızdan kurtulmamız için dua etmeyi yeğlememiz gerekmektedir.⁴⁰⁰ Aurelius aklın ve doğanın yol gösterdiği bir yaşamın temel özelliklerini; insanın kendine hakim olması, içgüdüler ve arzulardan etkilenmemek olarak belirler.⁴⁰¹ Acı tutkusuna ilişkin olarak da insanın acıdan korkmaması gerektiğini, acının yüz kızartıcı bir tutku olmadığını ve acının yönetici ilkemize zarar veremeyeceğini belirtir.⁴⁰² Acının, katlanılmaz olduğunda ölüme sürüklediğini, sürekliliği varsa katlanılabilir olduğunu düşünür.⁴⁰³ Dolayısıyla acı, üstesinden gelinemeyecek tarzda bir tutku değildir. Aurelius pişmanlığı “insanın geçip giden bazı yararlı şeyleri ihmal ettiği için, kendine ettiği bir çeşit sitem” olarak tanımlar.⁴⁰⁴ Nefret tutkusunun ortaya çıkmasını ise, irademiz dışında gerçekleşen olayları iyi veya kötü olarak değerlendirmemizin bir sonucu olarak yorumlar.⁴⁰⁵ Sonuç olarak, Aurelius’un tutkulara ilişkin düşünceleri kendisinden önceki Stoacı filozofların çizgisinde hareket eder. İnsanın akla uygun olmayan bu tutkuların üstesinden gelmesi ve aklın yön gösterdiği, doğaya uygun bir yaşam benimsenmesi gerekmektedir.

2.4. Stoa Felsefesinde Hoşlanma Durumları

Stoa felsefesinde duygulanımların bir türü olan tutkulara yönelik yapılan araştırmalar, her ne kadar o tutkuların üstesinden gelmek ve aklın hükmettiği doğaya uygun bir yaşam için yapılsa da, bu tutkulara karşıt; doğaya ve aynı zaman da akla uygun, diğer bir duygulanım türü olan “duygulardan” söz edebiliriz. Bir önceki bölümde “ruhun akıldışı bir devinimi” olarak ele almış olduğumuz dört temel tutkunun aksine, bu bölümde “akla ve doğaya uygun bir coşku ya da kaçınma”⁴⁰⁶ olarak nitelendirebileceğimiz hoşlanma durumları/hoş duygular (*eupatheia*) ele alınacaktır. Hoşlanma durumları “ruhsal kararlılıklar” şeklinde düşünülmesi gereken aklın bir parçası olan duygulardır.⁴⁰⁷ Diogenes Laertios, Stoacıların bu hoşlanma durumlarını “sevinç, sakınım ve istek/rıza” olarak ele aldıklarını belirtir.⁴⁰⁸ Sevinç, akla uygun bir coşku; sakınım, akla uygun bir kaçınma; istek ise akla uygun bir iştah olarak tanımlanır. “Bilge hiçbir koşulda kendini hazzı kaptırıp kendinden geçmeyecek olsa da,

³⁹⁸ Aurelius, 2020: 16, 10.

³⁹⁹ Aurelius, 2020: 86, 46.

⁴⁰⁰ Aurelius, 2020: 98, 40.

⁴⁰¹ Aurelius, 2020: 73, 55.

⁴⁰² Aurelius, 2020: 74, 64.

⁴⁰³ Aurelius, 2020: 70, 33.

⁴⁰⁴ Aurelius, 2020: 79, 10.

⁴⁰⁵ Aurelius, 2020: 61, 41.

⁴⁰⁶ Laertios, 2020: 339.

⁴⁰⁷ Stock, 2021: 44.

⁴⁰⁸ Laertios, 2020: 339.

halihazırda mevcut olan doğru ve iyiye dair sevinç duyabilir.” Ayrıca hiçbir zaman arzu ve korku duymayacak olsa da, iyiyle doğrudan ilgili olana istek’i ve gerektiği zamanda sakınımı elden bırakmaz.⁴⁰⁹ Burada dört tutkunun karşıtı olan, üç akli duygunun bulunduğu görülmektedir. Bu hoşlanma durumları akla uygun oldukları için sevinç hazzı; sakınım korkuya, istek de arzuya karşıt bir duygu olarak karşımıza çıkar. Bu duygular içerisinde acı tutkusuna karşı gelecek bir duygu bulunmaz. Bunun nedeni bilginin halihazırda bulunan bir kötülüğe asla bulaşmayacak olmasıdır. “Acı, ortada hiçbir neden bulunmaksızın kişinin kendine eziyet etmesini gerektiren akıl dışı bir sanıdır.”⁴¹⁰ Ele almış olduğumuz bu hoşlanma durumlarında -aynı dört temel tutkuda olduğu gibi- birtakım alt tür duygular yer alır. Sevincin alt türleri keyif, neşe ve şenlik; sakınımın alt türleri saygı ve saflık olarak ele alınırken; isteğin alt türleri ise iyi niyet, uysallık, içtenlik ve sevgi olarak ele alınır.⁴¹¹ Diogenes Laertios’un aktarımına göre, Khrysippos *Aşk Üzerine* adlı yapıtında sevginin amacının dostluk olduğundan söz eder. Sevgi güzelliğin yardımıyla dostluk kurma dürtüsü olarak tanımlanır. Khrysippos’a göre sevgi kınanacak bir şey değildir. Güzellik de erdemin çiçeğidir.⁴¹² Stoa felsefesinde üstesinden gelmek ve sarsılmazlığa ulaşmak için etkisi altında kalmamamız istenen tutkular ile hoşlanma durumları olarak ele aldığımız bu duygular arasındaki en temel farklılık “akla uygunluk” olarak karşımıza çıkmaktadır. Önceki bölümde Stoa felsefesinde tutkular ele alınırken, tutkuların akıldan türediğini, akıldışı kavramından kastedilenin bir çeşit akla itaat etmeme olduğunu belirtmiştik. Dolayısıyla hoşlanma durumlarının belirleyici faktörü olan akla uygunluk, akla itaat eden ve onun amaçlarını gerçekleştirmesine ön ayak olan bir akla uygunluk olarak düşünülebilir. Stoa felsefesinde “akıllı insan, her türlü kusursuzluğun idealidir ve bu mutluluğun yegâne şartı olduğundan her türlü mutluluğun da idealidir; budala ise her türlü ahlaksızlık ve bedbahtlığın timsalidir.”⁴¹³

Seneca, *Ahlak Mektupları* adlı eserinde, 59. *Mektup*’ta zevk ile sevinç arasında bir ayrım yapar. Ona göre zevk yüz kızartıcı bir tutkuyken; “sevinç, ruhun kendine özgü olan gerçek mutluluğa güvenle yükselmesidir.” Zevk anlık, kısa vadede yaşanan, ölçsüz ve düzensiz bir tutkuyken; sevinç ise sona ermeyen, yalnızca güçlü, adil, ılımlı, kısacası bilge kişinin sahip olabileceği, erdemlerin bilincinden doğan ve her türlü zevkten uzak bir duygu olarak ele alınır.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Stock, 2021: 44.

⁴¹⁰ Stock, 2021: 44.

⁴¹¹ Laertios, 2020: 339.

⁴¹² Laertios, 2020: 344.

⁴¹³ Zeller, 2008: 308.

⁴¹⁴ Seneca, 2019a: 200-205.

Mutlu Yaşam Üzerine adlı eser, bilge kişinin erdemden doğan bir keyif duyabileceğini belirtir. Bu keyif, hazdan farklı olarak içsel bir huzur olarak da düşünülebilir. Ayrıca, keyfin bilgenin sahip olabileceği meşru bir duygu olduğu belirtilmekte beraber, keyfin mutlak iyinin bir parçası olmadığı, yani en yüce iyiymiş gibi görülmesine karşı çıkılır.⁴¹⁵ Bu hoşlanma durumları kendilerini amaç edinmek için istenmezler, bilge kişinin mutlak iyiye ulaşmak için yükümlülüklerini yerine getirdiği, erdemli bir yaşamın yan ürünleridirler. Dolayısıyla bu hoşlanma durumlarına ancak bilgiler ulaşabilirler. “Gerçek bilge denen o kişi neşe doludur, güler yüzlü, sakindir, hiçbir şeyden sarsılmaz.”⁴¹⁶

Epiktetos *Enkheiridion* adlı eserinde, keyif duygusunun yararlı bir duygu olduğundan söz eder. Fakat ona göre bize keyif veren, hoşumuza giden bir şeye yönelirken o şeyin doğasının ne olduğunu sorgulamayı unutmamamız gerekmektedir. Yöneldiğimiz nesnenin bize keyif vermesi yararlıdır, fakat o nesnenin büyüüne kapılmamalı ve o nesneye bağlanmamalıyız. Bize bağlı olan ve olmayan şeylerin bilincinde olarak eylemlerimize yön vermeliyiz.⁴¹⁷ Eylemlerimize bağlı olan ve aynı zamanda doğayla uyumlu olmayan şeylerden kaçınmak ve eylemlerimize bağlı olmayan şeylerden kaçınmamak insanı kederden, isyan etmekten ve talihsizlikten uzaklaştırır. Dolayısıyla bize bağlı olan ve olmayan şeylerin bilincinde; doğayla uyumlu bir yaşam sürdüren insanı, keyiflendiren her şey yararlıdır.⁴¹⁸

Aurelius ve diğer Stoacı filozoflara göre sevinç dolu bir yaşam; rasyonel, doğaya ve tanrısal öngörüye uygun bir şekilde sürdürülen hayatın kaçınılmaz ürünüdür. “Stoacı sevinç doğada işleyen nedenlerin, tanrısal öngörünün, kaderin ve evrensel düzenin bilgisine sahip bilgenin ruhsal durumudur.”⁴¹⁹ *Kendime Düşünceler* adlı eserinde daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi doğaya, akla, tanrısal öngörüye, kadere ve evrensel düzene ilişkin pek çok görüş bildirmiştir. Aurelius bu görüşlerin yanı sıra, insanın yaşamdan keyif alabilmesinin ön koşulunun insana özgü işler yapmak olduğunu belirtir. İnsana özgü işleri de şu şekilde aktarır: “[...] kendi türünden olanlara iyi davranmak, tutkuların esiri olmamak, iyiyi ayırt edebilmek, evrenin doğasına ve ona uygun gerçekleşenler üzerine düşündürmektir.”⁴²⁰ “Peki, nerede bulunur mutlu bir yaşam? İnsanın doğasının talep ettiği şeyleri yapmakta bulunur.”⁴²¹

Stoacı filozofların hoşlanma durumlarına ilişkin bu görüşlerini göz önünde bulundurduğumuz zaman anlaşılacağı üzere, “Stoa felsefesinde erdemli bir yaşamın sonucu

⁴¹⁵ Seneca, 2020b: 21.

⁴¹⁶ Seneca, 2019a: 203.

⁴¹⁷ Epiktetos, 2020: 3, III.

⁴¹⁸ Epiktetos, 2020: 2, II.

⁴¹⁹ Molacı, 2019: 51.

⁴²⁰ Aurelius, 2020: 81, 26.

⁴²¹ Aurelius, 2020: 77, 1.

olarak görülen sarsılmazlık düşüncesi, bütün duygulanımlardan azade bir yaşam övgüsü değildir.”⁴²²

2.4.1. Stoa Felsefesinde İstenç Unsurları

Stoacı filozofların eserleri bütünlüklü bir şekilde incelendiği zaman ele alınan temaların ortaklığı ve bunlara yapılan vurgu, bu temaları birer “istenç unsuru” olarak değerlendirmemize olanak sağlar. İstenç unsurları “akla uygunlukları” nedeniyle henüz bilge olmayan, erdeme ulaşmamış, iyi bir yaşam için yalnızca erdemin gerektiğinin bilincinde olan ve bu yolda ilerlemek isteyen insanın istekleriyle ilgilidir. İstenç unsurları, bir önceki bölümde ele almış olduğumuz bilge figürünün *ataraksia*’ya sahip olmasının meşru bir sonucu olan istek (*boulesis*) duygusunun aksine, henüz bilgeliğe erişmemiş olan insanın, bulunduğu durumdan kurtulması için erdeme, akla ve doğaya uygun olana yönelik meşru bir isteği, gönüllülüğü, kararlılığı ya da tercihi (*proairesis*)⁴²³ olarak değerlendirilebilir. İstenç unsurları birer erdem değildir. Bilge olmayan insanın, bulunduğu durumdan bilgeliğe ulaşmadan kurtulamayacağının bilincinde olarak, erdeme ulaşmak için gönüllü olduğu, bilgelik için atmış olduğu adımın ilk basamağı olarak ifade edilebilir. İstenç unsurlarının, bilgenin sahip olduğu istek (*boulesis*) duygusundan en temel farkı, istek duygusu bilgeliğin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir duygu iken, istenç unsurları ise bilgeliğe ulaşma yolunda atılan adımın ilk basamağı olarak değerlendirilebilir. Stoacı filozoflar bu istenç unsurlarına eserlerinde sıklıkla yer vermişlerdir. Yer verilen bu istenç unsurlarını incelemek gerekirse, incelemeye ilk olarak Seneca’nın eserleriyle başlamak gerekir. *Ahlak Mektupları* adlı eserinde istenç unsurlarını şu şekilde ele alır: Paylaşılan bir iyiye sahip olmak,⁴²⁴ kadere boyun eğmek,⁴²⁵ ölümü öğrenmek,⁴²⁶ ölçülü olmak,⁴²⁷ kölelikten kurtulmak,⁴²⁸ azla yetinmek,⁴²⁹ ortalama olanı yeğ tutmak,⁴³⁰ kendi iyini geliştirmek,⁴³¹ felaketlere katlanabilmek⁴³² ve eğer kişinin çektiği acı,

⁴²² Molacı, 2019: 51

⁴²³ *Proairesis* terimi, LSJ’ye göre “seçim, tercih, amaç, plan, yaşam yolu, ilke, ahlak duyusu, bir şeyi başka bir şeye tercih etme” anlamlarına gelir (<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#eid=89010>. Erişim Tarihi: 08.02.2022). “Geç Dönem Stoa felsefesinde *proairesis*, bilgeden ziyade bütün insanların yargılarını oluştururken kullanmaları gereken ‘özel’ yeti olarak düşünülür ve zihin ya da egemen bölüm ile özdeşleştirilir” (Molacı: 2021c: 7). İstenç unsurları da insanın yargılarını *proairesis* aracılığıyla şekillendirdiği, gönüllü olduğu, istekler bütünü olarak anlaşılmalıdır. Bu istekler *proairesis*’in onayı ile gerçekleşen, aynı zamanda *proairesis*’in yetkinleşmesini sağlayan ve en temel amacı erdemli bir yaşayışa ulaşmak olan isteklerdir.

⁴²⁴ Seneca, 2019a: 43.

⁴²⁵ Seneca, 2019a: 54.

⁴²⁶ Seneca, 2019a: 111.

⁴²⁷ Seneca, 2019a: 451-452.

⁴²⁸ Seneca, 2019a: 293.

⁴²⁹ Seneca, 2019a: 440.

⁴³⁰ Seneca, 2019a: 139.

⁴³¹ Seneca, 2019a: 67.

⁴³² Seneca, 2019a: 234

yaşamak için bulduğu “her nedene” karşı bir engel oluşturursa intihar o kişi için istenebilir bir eylem olarak ortaya çıkar.⁴³³ *Bilgenin Sarsılmazlığı ve İnziva Üzerine* adlı eserinde *Ahlak Mektup*’larında ele aldığımız istenç unsurlarına ek olarak, insanların haksızlıklar karşısında etkilenmeme isteğini,⁴³⁴ temeli sağlam atılmış bir ruhun istenebilir olmasını,⁴³⁵ hakaretten etkilenmeme isteğini,⁴³⁶ insanlığın ortak refahına çalışma isteğini⁴³⁷ ve insanlığın yararına olmak koşuluyla inzivanın istenebilir olmasını ekler.⁴³⁸ Seneca, doğanın bilgisine sahip olmanın insanı dingin bir yaşama kavuşturacağı düşüncesini dile getirdiği *Doğa Araştırmaları* adlı eserinde, bu istenç unsurlarına “iyi bir zihnin istenmesi” olarak ele alabileceğimiz istenç unsurunu dahil eder.⁴³⁹ Mutlu yaşamın olanaklarının ve bilgenin yaşamını verimli işlerle geçirmesinden dolayı yaşamının kısa gelmeyeceği düşüncesini vurguladığı *Mutlu Yaşam ve Yaşamın Kısıtlılığı* adlı eserinde istenç unsurları şu şekilde ele alınabilir: Ebedi mutluluğa erişme isteği,⁴⁴⁰ zorluklara karşı bedeni dayanıklı kılma isteği,⁴⁴¹ dünya vatandaşı olma isteği,⁴⁴² özgür bir yaşam isteği.⁴⁴³ Son olarak ele alacağımız *Tanrısal Öngörü* adlı eserinde ise, talihin bizi sürekli sınadığı ve bu sınamalarda insanın vereceği direncin önemi vurgulanır. Bu eserde istenç unsurları şu şekilde ele alınabilir: Aşırılıktan kaçınma ve ölçülü olma isteği,⁴⁴⁴ tehlikeleri küçümseme isteği,⁴⁴⁵ doğaya uygun yaşama isteği,⁴⁴⁶ yoksulluğu, acıyı, ölümü, talihi aşagılama isteği.⁴⁴⁷

Epiktetos’un görüşlerinin derlenmiş olduğu *Enkheiridion* adlı eserde, istenç unsurları Seneca’nın eserlerinde ele almış olduğu istenç unsurlarıyla paralellik gösterir. Bu istenç unsurları doğaya uygun yaşama,⁴⁴⁸ özgür olma,⁴⁴⁹ azla yetinme,⁴⁵⁰ dışsal unsurları küçümseme,⁴⁵¹ zamanı zihne ayırma,⁴⁵² ölümü küçümseme ve ölüm korkusunu yenme isteği⁴⁵³ olarak ele alınabilir.

⁴³³ Seneca, 2019a: 199.

⁴³⁴ Seneca, 2020a: 9.

⁴³⁵ Seneca, 2020a: 11.

⁴³⁶ Seneca, 2020a: 26.

⁴³⁷ Seneca, 2020a: 29.

⁴³⁸ Seneca, 2020a: 35-38.

⁴³⁹ Seneca, 2018: 110.

⁴⁴⁰ Seneca, 2020b: 5.

⁴⁴¹ Seneca, 2020b: 27.

⁴⁴² Seneca, 2020b: 28.

⁴⁴³ Seneca, 2020b: 29.

⁴⁴⁴ Seneca, 2019b: 65.

⁴⁴⁵ Seneca, 2019b: 67.

⁴⁴⁶ Seneca, 2019b: 69.

⁴⁴⁷ Seneca, 2019b: 83.

⁴⁴⁸ Epiktetos, 2020: 2, II.

⁴⁴⁹ Epiktetos, 2020: 6, XIV.

⁴⁵⁰ Epiktetos, 2020: 17, XXXIII.

⁴⁵¹ Epiktetos, 2020: 9-10, XXIV.

⁴⁵² Epiktetos, 2020: 21, XLI.

⁴⁵³ Epiktetos, 2020: 3, V.

Son olarak Marcus Aurelius'un *Kendime Düşünceler* adlı eserinde ele almış olduğu istenç unsurları, iyi bir şey öğrenmek için kendine boş vakit ayırmak,⁴⁵⁴ kaderin biçtiklerini nezaketle karşılamak, tanrıyı (doğayı) takip etmek,⁴⁵⁵ kendi içinde inzivaya çekilmek,⁴⁵⁶ doğaya uygun yaşamak⁴⁵⁷ hakikate ulaşmak,⁴⁵⁸ ölümü sevecenlikle karşılamak⁴⁵⁹ ve dingin olmak⁴⁶⁰ isteği olarak ele alınabilir.

Stoacı filozofların eserlerinde ele alınmış olan bu istenç unsurlarının, Stoa felsefesinde varılması hedeflenen “bilge” figürünün nitelikleri olduğu açıktır. Bilge insan, bu istenç unsurlarını zaten kendisinde olan bir nitelik olarak barındırdığı için bu istenç unsurlarına yönelik bir isteme ihtiyacı hissetmez. Bu istenç unsurları henüz bilgeliğe erişmemiş olan, fakat bu yolda ilerlemek isteyen insanların bir isteği olarak ele alınabilir. Dolayısıyla Stoacı filozofların eserlerinde sık sık yer verdikleri bu istenç unsurları, temelde “bilgelik” isteği olarak değerlendirilebilir. Yalnızca bilge insan istenç unsurlarından muaftır. Çünkü bu istenç unsurlarının her biri bilge insanın birer niteliğidir. Bilge insanın herhangi bir istenç unsurunun var olup olmadığı üzerine bir düşünme etkinliği gerçekleştirmemiz gerekirse, bilgenin ilk olarak kendinde var olan nitelikleri sürdürebilme ve kaybetmeme noktasında bir istenç duyduğu düşünülebilir. Fakat bu düşünce bilge insanın tanımına aykırıdır. Çünkü bilge insan bu nitelikleri bir süreklilik içinde devam ettirmeye muktedir olan ve kaybetmeye yönelik bir kaygı veya korku hissetmeyen bir insandır. Bilge insan akla uygun ya da ona uyumlu eylediği için doğal olarak erdemden başka bir şeye yönelemez.⁴⁶¹ Dolayısıyla bilge insan erdemlere zaten sahip olduğu için istenç unsurlarından muaftır. Bilgenin erdemli yaşayışa ulaşması için sahip olduğu herhangi bir istenç unsuru yoktur.

Bilge insan tanımı gereği, “akla uygun olmayan” bütün tutkulara hükmeden ve o tutkuların etki edemediği kişidir. Dolayısıyla tutkulara hükmeden ve tutkuların etki edemediği bilge insan, hoşlanma durumları olarak ele almış olduğumuz “akla uygun” duyguları bilgeliğinin getirisi olarak kullanabilir. Yaşamış olduğu düzenli, ölçülü, huzurlu, akla ve doğaya uygun bir hayattan sevinç duygusunu elde edebilir. Nitelikleri birer istenç unsuru olarak değerlendirilen “sarsılmaz bilge insan figürü,” yaşamış olduğu hayattan keyif ve sevinç duygularını elde edebildiğinden dolayı, daha önce de söz ettiğimiz gibi, Stoa felsefesinde hedeflenen sarsılmazlık düşüncesi bütün duygulardan azade bir yaşamın övgüsü olarak

⁴⁵⁴ Aurelius, 2020: 15, 7.

⁴⁵⁵ Aurelius, 2020: 28, 16.

⁴⁵⁶ Aurelius, 2020: 29, 3.

⁴⁵⁷ Aurelius, 2020: 42, 3-4.

⁴⁵⁸ Aurelius, 2020: 57, 21.

⁴⁵⁹ Aurelius, 2020: 91, 3.

⁴⁶⁰ Aurelius, 2020: 96, 31.

⁴⁶¹ Molacı: 2021c: 8.

düşünülmemelidir. Dolayısıyla Stoa felsefesini bütün duygulara karşıt bir felsefi düşünce olarak değerlendirmek ve Stoacıların erdemle duygu arasında hiçbir ilişki kurmadığı sonucuna varmak, öğretiyeye yönelik yapılan yanlış bir yorumlama olarak karşımıza çıkar.⁴⁶²

Sonuç olarak, bilge insanın bilgeliğinin getirisi olarak sahip olduğu duygular hedeflenen *ataraksia* düşüncesinin önünde nasıl bir engel oluşturmuyorsa, aynı şekilde bilge olmayan insanın, sahip olduğu bu istenç unsurları arasında *ataraksia*'ya ulaşmak yer aldığı için, istenç unsurları da Stoa felsefesinin hedeflediği *ataraksia* düşüncesine engel oluşturmazlar.

⁴⁶² A. Yazıcı ve S. Yazıcı, 2018: 14.

SONUÇ

Günümüz sözlüklerinde yaygın olarak tanımlandığı şekliyle Stoacılık, duygulanımlara karşı mesafeli olarak ele alınmış ve duygulanımlardan uzak bir konuma atılmıştır.⁴⁶³ Oysa Stoa felsefesi, kapsamlı bir şekilde ele alındığında kaynaklarda tanımlanan ifadelerin aksine “akla uygun” duygulara karşı sanıldığı ölçüde mesafeli değildir. Bu çalışmada Stoa felsefesinin mesafeli olmadığını öne sürdüğümüz *Pathos* (duygu) kavramının, genel olarak felsefi sorgulamalara etki ettiği ele alındıktan hemen sonra, insanların kimi zaman felsefeyi *Pathos* kavramının karşılığı olan “tutkulardan” kurtulmak için seçtiği bir yol olarak gördükleri sonucuna ulaşılmıştır.

Sokrates duygulanımlara yönelik düşünceleri ve içe dönük (refleksif) tarzıyla Stoa felsefesini etkileyen bir filozoftur. Bu sebeple Sokrates ele alınırken, kimi zaman hayatı ve ahlaki kişiliği üzerinde bilgiler aktarılmıştır. Çalışmamızda Ksenophon’un bize sunmuş olduğu Sokrates profilinin, Stoacılar tarafından büyük bir ilgi gördüğüne değinilmiştir. Platon’un kaleme almış olduğu Sokratik metinler incelendiğinde ise *Pathos* kavramına özel olarak yer verilmediğiyle karşılaşırız. Bu sebeple Sokrates’in düşüncelerini yansıtan metinler ele alındığı zaman kavramın anlamını içerecek bütün anlamlar üzerinde bir soruşturma yürütülmüştür. Sokratik metinlerden yapılan alıntılarda kavramın genellikle etkilenme, maruz kalma, duygu, tutku, duygulanım anlamları içerdiği saptanmıştır. *Pathos* kavramının karşılık geldiği bu anlamlar belirtilmekle beraber, Sokrates’in konusu cesaret olan *Lakhes* adlı diyalogunda insanın duygulanımlar karşısında nasıl bir tavır takınması gerektiği sorusunun temelini atıldığı ifade edilmiştir. Konusu dostluk olan *Lysis* adlı diyalogda ise bu soru, insanın ancak ve ancak bilgi sahibi olduğu duygulanımlara yönelmesi gerektiği şeklinde cevaplanır.

Platon’un *Pathos*’a ilişkin düşüncelerine yer verilirken çalışmamızın sınırları gereğince konusu etik olan eserler incelenmiştir. Bu eserler incelendiğinde Platon’un *Pathos* kavramını ağırlıklı olarak duygulanım anlamında kullandığı tespit edilmiştir. Platon *Şölen* adlı diyalogunda aşk duygulanımı üzerine soruşturma yürütür. Yürütülen bu soruşturmada aşk duygulanımı “güzelin peşine düşmek” olarak tarif edilir. Platon, duygulanımlara ilişkin tartışmasını genişlettiği *Phaidros* adlı diyalogunda, duygulanımları ruhun akıldışı, dizginlenemez ve öfkeli tarafında konumlandırır. Platon’un bu görüşü, *Devlet* ve *Timaios* adlı diyaloglarında ele almış olduğu üç parçalı ruh anlayışıyla paralellik gösterir. Platon *Devlet* ve *Yasalar* adlı eserlerinde ise, duygulanımlara vermiş olduğu kilit rollerle, birtakım

⁴⁶³ Bkz. Pickett, 1994: 800; <https://www.lexico.com/definition/stoic>. Erişim Tarihi: 30.07.2021.

duygulanımları tanımlamış ve bu duygulanımların doğru bir şekilde kullanılmasının devletin uyumunu sağlamada önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir. Devlette sağlanacak uyum ve bilgisine doğru bir eğitimle sahip olunan duygulanımlar insanların iyi ve mutlu bir yaşam sürmesini sağlayacaktır.

Sokrates ve Platon'un *Pathos* hakkındaki görüşlerine yer verilirken kavramın hangi anlamda kullanılmış olabileceği üzerine yapmış olduğumuz soruşturmalar bu kavramın ağırlıklı olarak duygulanım anlamında kullanıldığını göstermektedir. Dolayısıyla Aristoteles felsefesi ele alınırken, onun bu kavramı hangi anlamda kullanmış olabileceği üzerine yapılacak bir soruşturma yerine, duygulanımlar hakkındaki görüşlerine yer vermek tercih edilmiştir. Aristoteles duygulanımları sistematik bir şekilde kuramsallaştıran ilk filozoftur. *Retorik* adlı eserinde duygulanımları tanımlamış, hangi durumda ortaya çıktıklarını incelemiştir. Aristoteles'e göre başarılı bir hatip duygulanımları iyi bilen, iyi kullanan ve kendisine karşı bir tuzak olarak kullanıldığında, bu tuzağa düşmeyen kişidir. *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde ise duygulanımların bir kısmını erdem, bir kısmını da bu duygulanımların aşırılığı veya eksikliğinden kaynaklanan duygulanımlar olduğu ifade edilmiştir. Erdem olarak nitelendirilen duygulanımlar iyi bir huya sahip kişinin nitelikleri olarak ele alınırken, duygulanımların aşırılığı veya eksikliğinden kaynaklanan duygulanımların ise kötü bir huya sahip kişinin nitelikleri olarak belirtilmiştir. Aristoteles'in ruh görüşü bakımından duygulanımlara yönelik düşünceleri ele alınırken, duygulanımların hem bedeninin hem de ruhunun etkilenimleri olarak ele alındığı ifade edilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde ele almış olduğumuz filozoflar, duygulanımları genel olarak insan hayatına olumlu kılabilirdikleri ölçüde bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Duygulanımlar bilgilerine sahip olduğumuz ve onları doğru (akıllıca) kullandığımız ölçüde hayatımızı kolaylaştıran; devletlerin ve aynı zamanda insanların uyumunu sağlayan, ölçülü olduğumuz takdirde bize iyi ve mutlu bir yaşamın imkanını sunan, ruha ait özelliğimiz olarak karşımıza çıkar.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise ilk olarak Stoa felsefesinin düşünsel kökleri ele alınmıştır. Stoa felsefesi kaynağını Sokrates'ten alan pek çok okuldan etkilenmiştir. Bu okulların başında Kynik felsefe geleneği gelir. Stoa felsefesi etik görüşlerini ortaya koyarken Kynik felsefe geleneğinden oldukça etkilenmiştir. Stoacıların fizik görüşlerinin temelinde ise Herakleitos etkisi yer alır. Stoa felsefesinde bu etkilerle beraber özellikle orta dönemde Platon ve Aristoteles etkisi gözlemlenir. Bu bölümde Stoacıların düşünsel köklerinin zengin bir içeriğe sahip olmasının coğrafi özelliklerinden kaynaklanabiliyor olacağına ilişkin görüşlere de yer verilmiştir. Buna ek olarak, Stoa felsefesinin hem düşünsel hem de coğrafi olarak

zengin bir kültüre sahip olmasının, öğretinin evrensel olma iddiasını güçlendireceği vurgulanmıştır.

Bölümün ilerleyen bir sonraki aşamasında ise, gelişen ve değişen eklektik yapısı dolayısıyla üç dönemde incelediğimiz Stoa felsefesinin, felsefeyi “fizik, mantık ve etik” olmak üzere üç konuda ele aldığı ifade edilmiştir. Stoa felsefenin ele almış olduğu bu konular birbirinden ayrılmaz bir bütünlük içerirler. Stoa felsefesinde bu konular her ne kadar birbirinden ayrılmaz bir bütünlük içerseler de, farklı dönemlerde farklı konuların baskın olduğu gözlemlenir. Örneğin ilk dönemde baskın olan fizik, etik ve mantık çalışmaları ikinci ve üçüncü dönemde yerini yalnızca etik çalışmalarına bırakmıştır. Stoa felsefesinde etik ve etik yaşamın ön koşulu olan erdemli bir yaşamın sırrı; doğaya ve akla uygun bir yaşamda saklıdır. Doğaya ve akla uygun olan bir yaşam da doğanın bilgisine sahip olmakla, yani ancak fizik bilgisiyle mümkün olur. Yapılan fizik çalışmalarında ortaya konulan “evrende yer alan düzenlilik ve mükemmellik düşüncesi,” insanın eylemlerine (etiğe) uyarlanmak istenir. İnsan, eylemlerini doğayı ve akli örnek alarak gerçekleştirdiğinde erdemli ve dingin (*ataraksia*) bir yaşama sahip olur. Doğaya uygun olmayan ve akıldışı olarak değerlendirilen her şey bu dingin yaşama ulaşmanın önünde bir engel oluşturur.

Stoacılar etik görüşlerinin temelinde erdemin biricik olduğunu vurgularlar. Yapılan eylemler bir fayda gütmeksizin yalnızca erdeme ulaşmak için yapıldığından ve en temel erek erdem olduğundan dolayı bu bağlamda Stoacı etik Sokratesçiliğe geri dönüş olarak okunabilir.

Stoacılar fizik görüşlerinde ise, evrenin kurucu ilkelerini kastetmiş olduğu ilkelere söz ederken etkin ilkenin cisimlere etkide bulunduğunu, cisimlerin her yanına nüfuz ettiğini ifade ederler. Ayrıca “bir şey üzerinde etkide bulunmak ya da başka bir şeyin etkisine uğramak” özelliğinin cisimleri ifade ettiğini belirtirler. Bu bağlamda Stoa felsefesinde çalışmamızın konusu olan duygulanımlar da birer cisim olarak ele alınabilir. Stoacılar göre her cisim *pneuma*’nın, yani etkin ilkenin belirli bir fiziksel gerilim oranına karşılık gelir. Dolayısıyla duygulanımlar da bir fiziksel gerilim oranının sonucu olarak meydana gelirler. Bu da fiziğin, etiğin konusu olarak ele alınan duygulanımlarla ilişkisini gösterir.

Tutkulara, acılara ve her türlü zorluğa kayıtsız kalan Stoacılar, tutkuların akıldan türediğini, fakat tutkuların aklın yol gösterdiği rotadan saptıkları için tutkulara hükmedilmesi gerektiğini düşünürler. Dolayısıyla Stoa etiğinin alt konumunda yer alan ve akla uygun olmayan tutkular, Stoa felsefesinde hedeflenen *ataraksia* düşüncesinin önünde bir engel oluştururlar. Tutkular çalışmamız da “Stoa Felsefesinde Dört Temel Tutku (Pathos)” başlığı altında “acı, korku, arzu, haz” olarak ele alınmış ve bu tutkuların alt konumunda yer alan

tutkuların da söz edilmiştir. Stoa felsefesinde akla uygun olmayan tutkular sonuçları bakımından fayda sağlasalar bile -Platon ve Aristoteles'in görüşlerinin aksine- mutlu bir yaşamın önünde bir engel oluştururlar. Bunun sebebi tutkuların akılla birlikte kullanıldığında zapt edilemez olmasıdır. Stoacılar göre tutkular kendi istekleri doğrultusunda hareket ederler ve kişinin denetimi altına girmezler. Tersine akıllı kendi denetimi altına alırlar ve aklın gücünü zayıflatırlar. Aklın bulunduğu bir yerde tutkulara ihtiyaç yoktur, çünkü doğa bizi akılla yeterli bir şekilde donatmıştır. Seneca'nın belirttiği üzere, "akıl yalnızca geleceği öngörmek için değil, yaşamımızdaki olaylarla ilgilenme konusunda da kendi başına yeterlidir."⁴⁶⁴ Dolayısıyla Stoa felsefesine göre akla uygun olmayan tutkuların her koşulda kaçınılmalıdır.

Çalışmamızın "Stoa Felsefesinde Hoşlanma Durumları" adlı başlığında Stoa felsefesinin her türlü duygulanıma kayıtsız kalmadığı, "akla ve aynı zamanda doğaya uygun duygular" öne sürülerek vurgulanmıştır. Stoa felsefesinde akla ve doğaya uygun coşku olarak nitelendirilen duygular; sevinç, istek ve sakınım olarak ele alınır. Ele aldığımız bu duygular bilgece bir yaşamın yan ürünü olarak nitelendirilir. Bilgece bir yaşamın yan ürünü olan, akla ve doğaya uygun olan duygular, Stoa felsefesinin hedeflemiş olduğu *ataraksia* düşüncesinin önünde bir engel oluşturmazlar. Duygular Stoa felsefesinde incelemiş olduğumuz tutkulara karşıttırlar. Duyguları incelerken sevincin hazzı; sakınımın korkuya, istek'in de arzuya karşıt bir duygu olduğu vurgulanmıştır. Stoacıların dört tutkuya karşılık üç akli duygu belirlemelerinin sebebi acı tutkusunun tanımında yer alan ifadelerin bilge insanın karakteriyle zaten bağdaşmıyor olması olarak ifade edilmiştir. Stoa felsefesinde acı, "ortada hiçbir neden bulunmaksızın kişinin kendine eziyet etmesini gerektiren akıl dışı bir sanı"⁴⁶⁵ olarak tanımlanır. Bilge halihazırda hiçbir kötülüğe bulaşmayacak karakterde bir insan olduğu için onun yaşam tarzı başlı başına acıya karşıt gelecek bir duyguyu ifade eder. Stoacıların bu sebeple acıya karşıt bir duygunun varlığından söz etmedikleri ifade edilmiştir.

Çalışmamızın son başlığında ise, istenç unsurları "akla uygunlukları" nedeniyle henüz bilge olmayan, erdeme ulaşamamış, iyi bir yaşam için yalnızca erdemin gerektiğinin bilincinde olan ve bu yolda ilerlemek isteyen insanın istekleriyle ilgili olduğu belirtilmiştir. İstenç unsurları bilge olmayan insanın, bulunduğu durumdan bilgeliğe ulaşmadan kurtulamayacağının bilincinde olarak, erdeme ulaşmak için gönüllü olduğu, bilgelik için atmış olduğu adımın ilk basamağı olarak ifade edilmiştir. İstenç unsurlarının, bilgenin sahip olduğu istek (*boulesis*) duygusundan en temel farkı, istek duygusu bilgeliğin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir duygu iken, istenç unsurlarının ise bilgeliğe ulaşma yolunda atılan adımın ilk basamağı olarak değerlendirildiği belirtilmiştir. İstenç unsurları Stoacı filozofların eserleri

⁴⁶⁴ Seneca, 2020c: 33.

⁴⁶⁵ Stock, 2021: 44.

bağlamında incelenirken, bu istenç unsurlarının Stoa felsefesinin varmasını hedeflediği bilge insan figürünün nitelikleri olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Stoa felsefesinde akla ve doğaya uygun olan duygular *ataraksia*'nın önünde nasıl bir engel oluşturmuyorsa aynı şekilde istenç unsurları da *ataraksia*'nın önünde bir engel oluşturmaz. Sonuç olarak, Stoacıların tutkulara yönelik görüşleri kadar duygulara ve istenç unsurlarına yönelik görüşleri de önemlidir. Stoacıların -günümüzdeki bazı kaynaklarda olduğu gibi- yalnızca tutkulara yönelik görüşleriyle hareket ederek, duygulanımların tamamına karşıt bir felsefi ekolmüş gibi yorumlanması bu çalışmada gösterildiği üzere öğretiyeye ilişkin isabetli olmayan bir yorumlama olacaktır. Bu sebeple Stoa felsefesinde duygulanımlar öğretisinin bütün duygulanımlara karşıt bir felsefe olduğu genel yargısından kaçınılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Antisthenes. & Diogenes. (2020). *Kinik Felsefe Fragmanları*. (Çev. ve Der. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Aristoteles. (2019). *Ruh Üzerine*. (Çev. Ö. Aygün, G. Sev), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Aristoteles. (2020a). *Retorik*. (Çev. A. Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Aristoteles. (2020b). *Nikomakhos'a Etik*. (Çev. S. Babür), BilgeSu Yayıncılık, Ankara.
- Arslan, A. (2007). *İlkçağ Felsefe Tarihi 3 Aristoteles*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Arslan, A. (2008). *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi: Epikourosçular, Stoacılar, Septikler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Aurelius, M. (2020). *Kendime Düşünceler*. (Çev. Y. E. Ceren), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Berk, F. M. (2018). "Erken Dönem Hristiyanlıkta Stoacılık ve Aziz Paul". 29. Kitap *Özne Dergisi* 27-43.
- Brun, J. (2020). *Stoa Felsefesi*. (Çev. M. Atıcı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Cicero. (1886). *Tusculan Disputations*. (Çev. A. P. Peabody), University Press: John Wilson and Son, Cambridge.
- Cicero. (2014). *Devlet Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), İthaki Yayınları, İstanbul.
- Cicero. (2016). *Stoacıların Paradoksları*. (Çev. S. G. Kalaycıoğulları, C. Ü. Keyinci), İmge Kitabevi, Ankara.
- Cicero. (2016b). *Tusculum Tartışmaları I: Ölümü Küçümseme*. (Çev. Ç. Menzilioğlu), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Cicero. (2018). *Tanrıların Doğası*. (Çev. G. Özaktürk, Ü. F. Telatar), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Cicero. (2020a). *Yükümlülükler Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cicero. (2020b). *Dostluk Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cicero. (2020c). *Yasalar Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Cicero. (2020d). *Yaşlı Cato veya Yaşlılık Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Çevik, C, C. (2008). “Cicero, De Finibus III'te ‘Latince Felsefi Terminoloji’ Üzerine Bir İnceleme”, *Felsefe Arkivi*, (33): 51.
- Çevik, C, C. (2014). “Giriş”. *Devlet Üzerine*. İthaki Yayınları, İstanbul.
- Çevik, C, C. (2018). “Giriş”. *Doğa Araştırmaları*. Jaguar Kitap, İstanbul.
- Descartes. (2021). *Ruhun Tutkuları*. (Çev. M. Erşen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Epiktetos. (1956). *The Discourses As Reported By Arrian, The Manual, And Fragments*. (Çev. W. A. Oldfather), Harvard University Press, London.
- Epiktetos. (2020). *Enkheiridion*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erim, M. (1987). *Latin Edebiyatı*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Erkızan, N, H. (2018). “Kleanthes”. 29. Kitap *Özne Dergisi*.
- Grant, F, C. (1915). “St. Paul and Stoicism”. *The Biblical Word*, 45(5):273.
- Herakleitos. (2020). *Fragmanlar*. (Çev. ve Der. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kaya, M. (2014). “Aristoteles’in Ruh Anlayışı”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (18):91-98.
- Kenny, A. (2018). *Antik Felsefe*. (Çev. S. Uslu), Küre Yayınları, İstanbul.
- Ksenophon. (1997). *Sokrates'ten Anılar*. (Çev. C. Şentuna), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kuşçu, S. E. (2010). *Pathos (Etkilenim) Kavramının Aristoteles'in Felsefesindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul.
- Laertios D. (2020). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (Çev. C. Şentuna), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Leukippos ve Demokritos. (2019). *Atomcu Felsefe Fragmanları*. (Çev. ve Der. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Locke, J. (1992). *İnsanın Anlığı Üzerine Bir Deneme*. (Çev. V. Hacıkadiroğlu), Ara Yayıncılık, İstanbul.
- Long, A. A ve Sedley, D. N. (1987). *The Hellenistic Philosophers, Volume 1, Translation of The Principal Sources With Philosophical Commentary*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Luck, G. (2011). *Köpeklerin Bilgeliği*. (Çev. O. Özügül), Say Yayınları, İstanbul.
- Molacı, M. (2019). “Stoacı Sevinç”. *Düşünbil Dergisi*. (84): 48-52.
- Molacı, M. (2020). *Stoa Fiziği*. Çizgi Kitabevi, İstanbul.
- Molacı, M. (2021c). “Erken Dönem Stoa Düşüncesinde Erdem”. *Felsefe Arkivi*.(54):1-28.
- Molacı, M. (hızl.). (2021a). *Panaitios Fragmanlar*. Çizgi Kitabevi, İstanbul.
- Molacı, M. (hızl.). (2021b). *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*. Çizgi Kitabevi, İstanbul.
- Pickett, J. P. (1994). *The American Heritage Dictionary of the English Language*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston.
- Platon. (2007). *Yasalar*. (Çev. C. Şentuna, S. Babür), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Platon. (2010). *Diyaloglar*. (Çev. M. Gökberk, T. Gökçöl), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Platon. (2013). *Philebos*. (Çev. F. Akderin), Say Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2015). *Timaios*. (Çev. F. Akderin), Say Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2016). *Büyük Hippias*. (Çev. F. Akderin), Say Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2019). *Sofist*. (Çev. F. Akderin) Say Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2020a). *Şölen & Dostluk* (Çev. S. Eyüboğlu, A. Erhat), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2020b). *Sokrates'in Savunması: Euthyphron, Apologia, Kriton, Phaidon*. (Çev. A. Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2020c). *Phaidros*. (Çev. A. Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2020d). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu, M. A. Cimcoz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2020e). *Gorgias*. (Çev. M. Rifat, S. Rifat), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Rosenwein H, B ve Cristiani R. (2019). *Duygular Tarihi Nedir?* (Çev. K. Özdil), Isık Yayınları, İstanbul.
- Sedley, D. (2003). *The School, from Zeno to Arius Didymus*. (ed. B. Inwood), The Cambridge Companion to the Stoics, Cambridge University Press, Cambridge.
- Seneca. (1999). *Ruh Dinginliği Üzerine*. (Çev. B. Demiriş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Seneca. (2018). *Doğa Araştırmaları*. (Çev. C. C. Çevik), Jaguar Kitap, İstanbul.
- Seneca. (2019a). *Ahlak Mektupları*. (Çev. T. Uzel), Jaguar Kitap, İstanbul.
- Seneca. (2019b). *Tanrısal Öngörü*. (Çev. Ç. Dürüşken), Alfa Kitap, İstanbul.
- Seneca. (2020a). *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine ve İnziva Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Seneca. (2020b). *Mutlu Yaşam Üzerine ve Yaşamın Kısırlığı Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Seneca. (2020c). *Öfke Üzerine*. (Çev. C. B. Özşar), Biblos Yayınları, İstanbul.
- Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (18):91-98.
- Spinoza. (2017). *Ethica*. (Çev. Ç. Dürüşken), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Stock, G. (2021). *Stoacılık*. (Çev. M. Molacı), Fol Kitap, Ankara.
- Şentuna, C. (1997). “Sokratik Edebiyat ve Ksenophon”. *Sokrates’ten Anılar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Taylor, E.A. (2020a). *Sokrates: İroni, İnfaz ve Etik*. (Çev. M. Erkan), Fol Kitap, Ankara.
- Taylor, E.A. (2020b). *Platon: Bilgi, Ruh ve Devlet*. (Çev. C. İ. Özkan), Fol Kitap, Ankara.
- Uzel, T. (2019). “Önsöz”. *Ahlak Mektupları*. Jaguar Kitap, İstanbul.
- Yazıcı, A. & Yazıcı, S. (2018). “Stoacı Duygu Kuramının Ontolojik ve Epistemik Temelleri”. *Posseible Düşünme Dergisi*, (14):7-17.
- Zeller, E. (2008). *Grek Felsefesi Tarihi*. (Çev. A. Aydoğan), Say Yayınları, İstanbul.
- Zenon ve Kleanthes. (2021). *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları*. (Çev. ve Der. C. C. Çevik), Albaraka Yayınları, İstanbul.

İnternet Kaynakları

<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#context=ljs&eid=82432> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#context=ljs&eid=88739> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#eid=17367> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 16.09.2021.)

<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#eid=65855> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 05.04.2021).

<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#eid=77541> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 10.05.2021).

<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#eid=78949> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#eid=86569> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 05.04.2021).

<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljs/#eid=89010> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 08.02.2022).

<http://www.latin-dictionary.net/definition/2165/affectus-affectus> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<http://www.latin-dictionary.net/search/latin/passio> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<https://orbilius.org/glossa/?s=affectus> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<https://orbilius.org/glossa/?s=passio> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<https://orbilius.org/glossa/?s=perturbatio> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<https://www.latin-dictionary.net/definition/30254/perturbatio> adresinden alındı (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

<https://www.lexico.com/definition/stoic> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 30.07.2021).

DİZİN

A

acı, 5, 6, 15, 19, 20, 23, 30, 32, 35, 59, 61, 66, 67, 70, 76
 acıma, 9, 15, 25, 28, 29, 60, 61
 Acıma, 9, 26, 29, 60
 açgözlülük, 9
 Adalet, 18
 Adil olmak, 18
 ahlâk, 13, 27, 29, 38, 44, 54, 58
 Ahlâki duyusu, 56
 ahlâklı olma, 25
 akla göre yaşamak, 53
 akla uygunluk, 56, 68
 alçak gönüllülük, 27
 alışkanlık, 30, 53
allotriōsis, 52
 Andronicus, 60
 Antipater, 38, 39
 Antisthenes, 34, 35, 36, 54, 79
 Apollodoros, 37
 Ariston, 45, 47
 Aristophanes, 7, 8
 Aristoteles, 1, 2, 3, 4, 7, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35,
 40, 41, 42, 58, 63, 75, 77, 79, 80
 Arkhedemos, 37
 arzu, 5, 13, 16, 55, 59, 65, 66, 76
 aşk, 5, 8, 21, 23, 60, 63
 aşkın, 17, 40, 48, 63, 64
ataraksia, ii, 1, 3, 4, 43, 56, 76
 ateş, 22, 38, 47, 49
 Ateş, 38, 49

B

baskı, 60, 64
 Bilge, 54, 60, 63, 72
 bilgelik, 22, 30, 41, 54, 56
 Bilgelik, 54
 büyük tutuşma, 49

C

cesaret, 12, 18, 30, 74

cesur, 13, 15, 18, 24

Cicero, 5, 6, 35, 39, 45, 47, 48, 52, 53, 55, 57, 59, 79, 80

Cisimler, 46

Ç

çirkinlik, 54

D

değişim, 38, 45, 50

dehşet, 60

Demiurgos, 22, 40, 48

Demokritos, 3, 6, 80

Descartes, 7, 80

dinginlik, 1, 43

Diogenes Laertios, 34, 36, 37, 38, 48, 49, 50, 51, 52, 54,
 56, 59, 67

doğa, ii, 4, 19, 20, 30, 41, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 62, 64

Doğa, ii, 41, 45, 53, 58, 64, 71, 80, 82

doğaya uygun yaşamak, 45, 57, 72

dostluk, 9, 13, 24, 27, 60, 68, 74

dört öge, 49

duygu, 5, 12, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30,
 32, 73

duygulanım, 1, 2, 3, 5, 14, 60, 68, 74, 77

duygulanımlar, 3, 6, 7, 9, 51, 58, 61, 63, 64, 65, 76, 77

dünya vatandaşı, 36, 41, 71

dürtü, 51, 59, 65

düşmanlık, 9, 28

E

edilgin ilke, 47

eğilim, 5

eğitim, 12, 19, 23, 25, 30

Empedokles, 6

en yüksek değer, 51, 56

Epikouros, 41

Epikourosçular, 7, 79

Epiktetos, 41, 43, 44, 45, 51, 65, 66, 69, 71, 80

erdem, 23, 30, 32, 45, 51, 53, 54, 62

Erdem, 23, 35, 54

erdemli, 8, 9, 13, 14, 16, 20, 23, 24, 36, 46, 54, 56, 63,
69, 76
erek, 51, 56
Eski Stoa, 34, 37, 38
etik, iii, ii, 1, 2, 3, 9, 10, 13, 14, 18, 25, 29, 36, 37, 41, 45,
46, 51, 56, 74, 75
etkilenim, 2, 5, 31
etkilenmek, 5, 14
etkileşim, 51
etkin ilke, 47
Eudromos, 37
evren, 22, 38, 40, 45, 46, 48, 50
Evren, 49
eylemler, 27, 29, 30, 51, 53, 56

F

farksız, 53
fizik, ii, 3, 37, 38, 41, 44, 46, 48, 51, 56, 64, 75
Flavius Arrianus, 44
fortuna, 43, 49

G

Galenus, 59
Geç Stoa, 41, 43
Gıpta, 26, 29
Güven, 26, 28
güzel, 6, 9, 14, 16, 17, 21, 24, 30, 53, 55
güzellik, 16, 54
Güzellik, 14, 68

H

Hakaret, 26, 66
hastalık, 5, 54, 61, 65
hayret, 6
haz, 14, 20, 22, 23, 26, 30, 41, 52, 55, 59, 61, 76
Hekaton, 54, 59
hırs, 9, 22, 31, 60
Hiddet, 26
his, 5
Horatius, 42
hoşlanma durumları, 67, 69, 72
huy, 31, 32, 53

I

ıstırap, 5

İ

içgüdü, 51
içkin, ii, 40, 47, 57
ifade edilebilen, 50
ilkeler, 46, 47
imrenme, 60
İnfial, 26, 29
intihar, 71
iradeli, 8, 9
istek, 14, 21, 67, 77
istenç unsurları, 4, 71, 72, 77
iştah, 60, 67
iyi niyet, 5, 25, 68
iyi ve kötü şeyler, 51

J

John Locke, 7

K

kaçınma, 60, 65, 67, 71
kavgı, 9, 63
kaygı, 12, 72
keder, 6, 41, 66
keyif, 9, 15, 26, 28, 35, 60, 68, 69, 72
Khrisippos, 34, 37, 38, 39, 40, 48, 52, 53, 54, 59, 68
kıskançlık, 9, 20, 21, 31, 32, 60, 61
Kıskançlık, 26, 29
kızgınlık, 21, 22, 60, 66
Kindar, 26
Kindarlık, 26
Kleanthes, 34, 37, 38, 47, 54, 59, 60, 80, 82
Kontrolümüzde olan şeyler, 65
kontrolümüzde olmayan şeyler, 65
korkaklık, 24, 55
korku, 21, 23, 24, 25, 31, 41, 59, 61, 65, 66, 72, 76
Korku, 26, 28
kötülük, 23, 27, 28, 32, 55, 66
Krates, 34, 35
Ksenophon, 2, 7, 8, 9, 10, 35, 80, 82
kusur, 53, 54, 59

L

logos, 38, 47, 53

Lucretius, 42

M

mantık, 3, 38, 44, 51, 56, 76

Marcus Aurelius, 36, 41, 44, 51, 66, 72

maruz kalmak, 2, 5, 14, 47

merak, 6

minnet, 9

Musonius Rufus, 44

mutluluk, 14, 15, 37, 41, 47

N

nedenlerle ilgili alan, 46

nefret, 6, 9, 23, 28, 60, 64, 66

Nefret, 26, 67

O

oikeiōsis, 52

Orta Stoa, 39, 40, 42

Ö

ödevler, 51, 56

öfke, 9, 21, 23, 25, 26, 28, 31, 43, 60, 63, 64, 66

Öfke, 22, 24, 26, 27, 28, 41, 43, 63, 64, 82

Öfke duygusu, 24

ögeler, 46, 49

ölçülülük, 18, 54

ölüm, 11, 15, 41, 45, 49, 52, 54, 65, 71

Ölüm, 15, 41, 45

öngörü, 43, 48

özendirme ve caydırmalar, 51

özgür, 36, 44, 65, 71

özgürlük, 36, 44, 53

Özlem, 60

P

Panaitios, 34, 37, 38, 39, 40, 63

Pathos, iii, ii, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17,

19, 22, 25, 31, 51, 58, 74, 75, 80

pişmanlık, 9, 45

Platon, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,
18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 34, 40, 42, 46,
47, 48, 58, 63, 74, 75, 77, 81, 82

pneuma, 38, 48

Poseidonios, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 48, 54, 59

Ptolemaisli Diogenes, 37

R

ruh, 5, 15, 17, 21, 22, 25, 26, 38, 40, 48, 58

Ruh, 15, 17, 22, 41, 43, 82

ruhun ölümsüzlüğü, 15

S

sağduyu, 16, 25, 48, 54

sakınım, 14, 67, 77

sarsılmazlık, 1, 70, 72

saygı, 27, 63, 68

Scipio, 39

sempati, 42, 51

Seneca, 5, 41, 42, 43, 49, 52, 54, 55, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 68, 69, 70, 71, 77, 82

sevgi, 5, 6, 14, 16, 23, 27, 31, 68

Sevgi, 12, 16, 26, 68

sevinç, 9, 21, 24, 31, 53, 67, 68, 69, 72, 77

sıkıntı, 43, 60

sınırlar, 46

Sinoplu Diogenes, 35

Spinoza, 7, 82

Stoa Felsefesi, ii, 3, 14, 34, 36, 38, 39, 40, 75, 79

Stoacılar, 3, 5, 7, 36, 37, 38, 40, 46, 47, 49, 50, 51, 52,
53, 54, 56, 58, 74, 76, 79

Stoacılık, 40, 79

Ş

şaşkınlık, 19

T

Tanrı, 12, 22, 40, 48

tanrılar, 12, 38, 46

tanrısal öngörü, 48

Tanrısal Öngörü, 40, 41, 43, 49, 71, 82

tasa, 60

tutku, 2, 5, 20, 23, 64

U

utanç, 9, 11, 17, 28, 58

Utanç, 26, 28

utanma duygusu, 24

Ü

üzüntü, 21, 25, 28, 29, 60, 66

V

varsayım, 65

Vergilius, 42

Y

yararlı olan, 66

Yardımseverlik, 26, 29

yayılm, 47

yazgı, 64

yer ve boşluk, 46, 50

yiğitlik, 13, 54

yönetici ilke, 45

Z

zaman, 3, 6, 8, 9, 11, 12, 15, 17, 21, 22, 24, 29, 35, 37,

38, 42, 43, 44, 45, 50, 56, 59, 61, 63, 64, 65, 67, 69,

70, 74

Zeller, 2, 10, 14, 59, 68, 82

Zenon, ii, 34, 35, 37, 38, 47, 51, 56, 59, 60, 82

zevk, 60, 68

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Mehmet Ali UYGUN
Doğum Yeri - Tarihi	
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Antakya Fevzi Çakmak Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Antalya, 2019
Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Antalya, 2022
Tez/Dönem Projesi Konusu	Stoa Felsefesinde Fizik-Etik İlişkisi Bağlamında Duygulanımlar (Pathos)
Yabancı Dil/Diller	İngilizce
İŞ DENEYİMİ	